

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ (1824-1879) Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ-ΕΘΝΙΚΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ*

*Μνήμη Ἑλένης Τσαντσάνογλου (1936-1994) και
Γ. Π. Σαββίδη (1929-1995)*

«Κοντεύει αἰώνας πού ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης θάβεται ὀλοένα και πιά βαθιά στήν συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, μέ τιμές “ἐθνικοῦ ποιητοῦ”», παρατηροῦσε εὐστοχα ὁ Γ. Π. Σαββίδης τὸ 1970, στήν εἰσαγωγή τῆς πρώτης αὐτοτελοῦς ἔκδοσης τοῦ *Φωτεινοῦ*¹. Ἔως σήμερα —27 χρόνια μετά τῆς διατύπωσης τῆς παρατήρησης αὐτῆς και 118 ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ (24 Ἰουλίου 1879)— τὰ πράγματα δὲν ἔχουν ἀλλάξει, παρά τὸ ὅτι ἔχουν μεσολαμβάνει δύο γεγονότα πού θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν συντελέσει σὲ μιὰ κοινωνικά εὐρύτερη ἐπανεκτίμηση τῆς προσφορᾶς του. Ἀναφέρομαι στὸν ἐορτασμὸ τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατό του (1879-1979), πού ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ σὲ πολλοὺς μελετητὲς νὰ ἐγκύψουν στὸ ἔργο του και μᾶς χάρισε δύο πλούσια Ἀφιερώματα², και στήν πραγματοποίηση τῆς δίτομης ἔκδοσης τοῦ ἔργου του —πού τὴν ἐπιμελήθηκαν ὁ Γ. Π. Σαββίδης, ἡ Νίκη Λυκούργου και ἡ Ἑλένη Τσαντσάνογλου—, χάρις στήν ὁποία καθίσταται πλέον ἐφικτὴ ἡ ἀναψηλάφηση

* Ἀνακοίνωση στήν *Η' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση (Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα νεοελληνικῆς φιλολογίας: Γραμματολογικά, ἔκδοτικά, κριτικά)* τοῦ Τομέα Μεσαιωνικῶν και Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πού πραγματοποιήθηκε στήν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ παλαιοῦ κτηρίου ἀπὸ 11-14 Μαρτίου 1997.

1. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*. Ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 1970 [Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ΠΟ 7], σελ. 9.

2. Τῆς Νέας Ἑστίας (“Ἔτος ΝΓ’-1979, τόμ. 106, τεύχ. 1259 [Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879)], Ἀθήνα, Χριστούγεννα 1979, σελίδες 515) και τῶν *Τετραδίων «Εὐθύνης»* (Κείμενα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. Τετράδια «Εὐθύνης», 10, [Ἀθήνα 1979], σελίδες 201).

τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ πληρέστερη κατανόηση τῆς ποίησής του³. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐπιμελητῶν ἀποδείχτηκε πράγματι «χρηστική» — ὅπως τὸ ἐπιδίωκαν καὶ οἱ ἴδιοι — καί, παρ' ὄλο πού σημείωναν ὅτι τὰ κριτήριά τους ἦταν «περισσότερο αἰσθητικά καὶ ὑποκειμενικά, παρὰ γραμματολογικά καὶ “ἀντικειμενικά”», μᾶς παρέδωσαν — μὲ φιλολογικὴν εὐσυνειδησία — τὴν κατὰ τὴν κρίση τους «ῥιμὴ φωνὴ τοῦ ποιητῆ» καὶ «τὸ καὶ σήμερα βιώσιμο σῶμα τῆς ποίησής του»⁴. Βάση τῆς σύνθεσης αὐτοῦ τοῦ σώματος ἀποτέλεσε ἡ προσέγγιση τοῦ ποιητῆ στὴν ἱστορία, τὴν ὁποία ὁ Βαλαωρίτης ἀντιλαμβάνοταν ὡς «ἐθνικὴ» ἐπιταγή.

Ἡ σχέση ποίησης καὶ ἱστορίας εἶναι, ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἀπόψη, διαρκῶς δεδομένη. Ἡ ἱστορία προσδιορίζει πάντα «τῆς τέχνης τὴν περιοχὴ», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ δημιουργὸς ζεῖ ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ καὶ δὲν μπορεῖ — ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού τὸ ἐπιδιώκει — νὰ μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὰ γεγονότα πού διαδραματίζονται σὲ αὐτὸν τὸν συγκεκριμένο χωρόχρονο ὅπου ἐκεῖνος ζεῖ. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴν γενικὴ καὶ ὑποσυνείδητη παρουσία τῆς ἱστορίας, ὑπάρχουν καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἱστορία μετατρέπεται σὲ μυθ-ἱστορία μετὰ ἀπὸ συνειδητὸ σχεδιασμὸ τοῦ συγγραφέα. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἦταν καὶ εἶναι πολὺ συχνή. Μία πρόχειρη ματιά στὶς σελίδες τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας θὰ μᾶς ἐπειθε γι' αὐτό. Θὰ μπορούσαμε νὰ καταρτίσουμε ἕναν ἐκτενὴ κατάλογο ἔργων πού τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ ἰδίως ἀπὸ τὶς στιγμὲς ἐκεῖνες τῶν ἐξάρσεων ὅπου ὁ λαὸς μας μάχεται γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Συχνότατα, στὶς περιπτώσεις αὐτές, ὁ συγγραφέας ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ γεγονότος, ἢ ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴ συγκίνηση πού τοῦ προκάλεσαν γεγονότα τοῦ παρελθόντος πού τὰ γνωρίζει χωρὶς νὰ εἶναι μάρτυράς τους ὁ ἴδιος. Οἱ διαπιστώσεις ἰσχύουν τόσο γιὰ τὸν πεζὸ ὅσο καὶ γιὰ τὸν ποιητικὸ λόγο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἱστορία τίθεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἔργου. Ὁ συγγραφέας τὴν χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ ἀρθρώσει τὸν δικό του ἰδιαίτερο λόγο καὶ νὰ μεταδώσει τὰ δικά του μηνύματα. Μία σοβαρὴ ὅμως ἐσωτερικὴ διαφορὰ, ἀνεξάρτητα πάντα ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ συγγραφέα νὰ διασώσει καὶ νὰ ἐξάρει τὴν ἴδια τὴν ἱστορία. Καί, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸν ποιητικὸ λόγο, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, γιὰ τὴν περίπτωση τῆς γενίκευσης-ὑπέρβασης,

3. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικὰ κείμενα*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης - Νίκη Λυκούργου. Ἴκαρος, [Ἀθῆνα 1980] καὶ *Β' Ποιήματα καὶ Πεζά*. Ἐπιλογή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης - Ἐλένη Ἰσαντσάνογλου. Ἴκαρος, [Ἀθῆνα 1981]. Ὁ τόμ. Α' ἀποτελεῖ ἐμπλουτισμένην ἐπανεκδόσιν τοῦ ἀντίστοιχου τόμου τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ (1907).

4. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Β' Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 7.

θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸ παράδειγμα τοῦ Κ. Π. Καβάφη καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς ἐπίμονης λατρευτικῆς ἐπικέντρωσης καὶ διακονίας ἐκεῖνο τοῦ Βαλαωρίτη⁵.

Ὁ Καβάφης χρησιμοποιοεῖ τὴν ἱστορικότητα τῶν προσώπων καὶ τῆς ἐποχῆς τους μὲ τρόπο ποὺ ὑπερβαίνει καὶ τὰ ἴδια τὰ πρόσωπα καὶ τὴν ἐποχὴ τους, ἐξασφαλίζοντας μιὰν ἀποδεδειγμένη καὶ ἀπὸ ὅλους παραδεκτὴ διαχρονικότητα. ἀντίθετα ὁ Βαλαωρίτης ἐξαντλεῖται στὴν ἱστορικὴ «στιγμὴ»: ἡ ποίησή του πηγαίνει νὰ συναντήσῃ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ μαρτυρολόγιο τῶν ἡρώων τοῦ 1821. Πρόκειται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μ. Γ. Μερακλῆς, γιὰ τὴν ἀναλυτικότητα τοῦ Βαλαωρίτη, ποὺ διαφορίζεται ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Καβάφη, γιατί «ἡ ἀνάλυση τοῦ Καβάφη προϋποθέτει τὴ σύνθεση: ἡ σύνθεση τοῦ Βαλαωρίτη ἀφορμᾶται ἀπὸ κάποια ἀπομονωτικὴ τάση, ποὺ βρίσκει στιγμὲς καὶ τίς γενικεύει, ἢ τίς διογκώνει, γιὰ νὰ ἐκφράσουν ἓνα σύνολο, ποὺ, κανονικά, δὲν μπορούν νὰ τὸ ἐκφράσουν»⁶.

Στὴν ἐπιλογή τοῦ Βαλαωρίτη συνέβαλαν δύο οὐσιαστικοὶ παράγοντες: ἡ προσωπικότητά του καὶ ἡ ἐποχὴ του. Ὁ ποιητὴς ἀποτελοῦσε μιὰν ἐντονότατη παρουσία, «ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ σωματικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ του διάπλαση, ὅπου καὶ ἂν πήγαινε, ἔπιανε τόπο πολὺ»⁷. Ἡ ἠθικὴ ρώμη καὶ ἡ ψυχικὴ ὑγεία του, τὸ ἀρρενωπὸ πνεῦμα, ἡ πληθωρικὴ ἔμπνευση καὶ ἡ γνησιότητα τῆς φωνῆς του, ἡ ἴδια ἡ μορφή καὶ ἡ καταγωγή του, διαμορφώνουν τὴν ποίησή του, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὸ ἐπικό, τὸ ρομαντικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ τῆς στοιχεῖο. Τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα προσδιορίζουν καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ὁ ποιητὴς, ἀντὶ τοῦ ὅρου «ρομαντικός», προτιμοῦσε τὸν ὅρο «ἱστορικός». Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν γυναῖκα του (τῆς 6ης Μαρτίου 1866) γράφει γιὰ τὸν *Λιάκο* του: *Δὲν ὑπάρχει οὐδεμίαν ρομαντικὴ πλοκή. Τὸ πᾶν εἶναι ἱστορία...*⁸, ἐνῶ σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 23ης Νοεμβρίου 1874 ποὺ τὴν ἀπευθύνει στὸν ἀγαπημένο του γιὸ Λιμίλιο τὸν συμβουλεύει: *Ἀπόφευγε ὅσον οἶόν τε τὴν ρομαντικὴν ποίησιν καὶ κατὰ προτίμησιν ἔκλεγε θέματα ἱστορικά. Ἐκεῖ γυμνάζεται ὁ*

5. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὀρισμένους τίτλους ποιημάτων του: «Ὁ Δῆμος καὶ τὸ καρυσφόλλι του», «Ὁ Σαμουὴλ», «Ἡ Φυγὴ», «Ἡ Κυρὰ Φροσύνη», «Ὁ Βράχος καὶ τὸ Κύμα», «Ὁ Ἀσπασμός», «Πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα», «Ὁ Γῶγος», «Ἀθανάσης Διάκος», «Ἀστραπόγιαννος», «Ἐπιτάφιον Δημητρίου Πλαπούτα», «Ὁ ἀνδριάς τοῦ ἀοιδίου Γρηγορίου τοῦ Ε΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», «Κανάρης», «Φωτεινός», «Ἢ πρὸς τὴν Πατρίδα ἀγάπη μου».

6. Βλ. Μ. Γ. Μερακλῆ, «Ἢ ἱστορικὴ ποίηση τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη», *Τετράδια «Εὐθύνης»*, 10, σελ. 38.

7. Βλ. Κωνσταντίνου Τσάτσου, «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», *Τετράδια «Εὐθύνης»*, 10, σελ. 14.

8. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α΄ Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικὰ Κείμενα*, σελ. 107.

νοῦς, ἐκεῖ ὁ κάλαμος τρέχει ἐλεύθερος⁹. Οἱ θέσεις του αὐτὲς συνοψίζονται στὴν ἐξῆς φράση ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Ροῦδη τῆς 5ης Ἰανουαρίου 1878: "Ἔθνος ἄνευ ἐθνικῆς ποιήσεως δὲν ἀναγεννᾶται¹⁰. Βέβαια, αὐτὲς οἱ διακρίσεις καὶ οἱ προτεραιότητες ποὺ θεωρεῖ ἀναγκαῖες ὁ Βαλαωρίτης ὄχι μόνο δὲν ἐμπόδισαν, ἀλλὰ εὐνόησαν τὴν κυριαρχία τοῦ ρομαντικοῦ ἱστορισμοῦ στὴν ποίησή του.

Εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ὅπου τόσο πολλὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐποχῆς συγκεντρώνονται καὶ στὴν προσωπικότητα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς δημιουργοὺς της. Τὰ *Ρομαντικά χρόνια*, ὡς σύνθεση ἰδεολογιῶν, νοοτροπιῶν καὶ τρόπων συμπεριφορᾶς στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880, ποὺ ἐξετάζονται τώρα στὸ ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Ἀλέξη Πολίτη¹¹, βρίσκουν στὴν περίπτωση τοῦ Βαλαωρίτη τὸν ἐκπρόσωπό τους.

9. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 170-171.

10. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 208.

⁹Εξάλλου, σὲ μακροσκελέστατη ἐπιστολὴ ποὺ ἀπευθύνει ἀπὸ τὴ Λευκάδα στὸν Ροῦδη στὶς 3 Νοεμβρίου 1877, σημειώνει συναφῶς καὶ τὰ ἐξῆς: Δὲν ἐταρτίχευσα λοιπὸν τὰ λείψανα τῶν κλεφτῶν διὰ ρομαντικῶν ἀρωμάτων, ὅπως σόσω αὐτὰ ἐκ τῆς σήψεως· τὰ εἶδον ζῶντα ἢ λαχταριστὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν ἦτο πλέον δυνατόν ἢ νεωτέρα Ἑλληνικὴ ποίησις νὰ περιορισθῆ εἰς σύντομα ἄσματα, ἐν οἷς ἀπλῶς ἐξιστοροῦνται ἀτομικὰ ἀνδραγαθήματα, ἔκρινα ἀναγκαῖον οὐχὶ διὰ τῆς νεκρᾶς κόνεως τῶν τεθνεώτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ αἵματος γενεᾶς ζωῆς ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ὅλου ἔθνους νὰ συντάξω τὰ Μνημόσυνα, τὴν Φροσύνην, τὸν Διάκον, τὸν Ἀστραπόγιαννον καὶ ὅσα ἄλλα ἀνάγονται εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκομαχίας Ἑλλάδος. (. . .) Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια εἶναι δι' ἐμὲ ὄρος πίστεως ἀπαραβίαστος, προκειμένου περὶ ἡρωϊκῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἴσια ἴσια διότι θὰ ἦτο γελοῖον γράφων τις περὶ ἡρώων ζώντων ἐν τῷ νῶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ πλάττῃ ψεύδη. Ἀληθῆς λοιπὸν εἶναι καὶ ἡ ἱστορία τῆς Φροσύνης, ἀληθῆς ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἀλήπασα, χωρὶς νὰ μὲ μέλη ἂν μετὰ ζημίας ἢ ὄχι τῆς ποιητικῆς πιθανότητος καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς κριτικῆς ἐπιστήμης (βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὁ.π., σελ. 195-196). Τέλος, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Στράτο (Λευκάδα, 22 Αὐγούστου 1868), γράφει ὁ Βαλαωρίτης: Ἐν τούτοις πίστευσον ὅτι ἡ γενικὴ παραλυσία κατέλαβε καὶ τὴν φαντασίαν μου. Τὸ εἶδος τῆς ποιήσεώς μου δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅταν τὸ ἔθνος κοιμᾶται· ὁ οἴστρος, ἡ ἐμπνευσις δὲν διεγείρεται ἐν ἐμοὶ ἐκ τοῦ θεάματος τῶν διανγῶν ναμάτων ἐνὸς ρυακος ἢ ἐκ τῆς μελωδικῆς ἀρμονίας τῶν φθόγγων τῆς ἀηδόνης ἢ ἐκ τῆς γαληνιαίας πλημμύρας τῶν σεληνιακῶν ἀκτίνων. Ὁχι. Ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ ψάλλω παρ' ὅταν τὸ ἔθνος μου βρηνχᾶται, δὲν οἰστρηλατοῦμαι παρ' ὅταν ἡ Ἑλλὰς οἰστρηλατεῖται. Τότε τὰ ὀσπᾶ τῶν τεθνεώτων ἐγείρονται ἐνώπιόν μου, περιβάλλονται αὐτομάτως τὴν ἀρχαίαν σάρκα των, βλέπω τὸ αἷμα ρέον ἐκ τῶν πληγῶν των, ἀκούω τοὺς παλμοὺς τῶν καρδιῶν των κρούοντας θυροβωδῶς τὰ ἡράκλεια στέρνα των, ἀτενίζω τοὺς κεραυνοὺς τῶν βλεμμάτων των καὶ θερμαινόμενος ἐκ τῆς φλογός, ἥτις ἀστράπτει ἀπὸ τῶν χειλέων των, στιχουργῶ τότε, ἀγορεύω, ζῶ, δαιμονίζομαι (βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὁ.π., σελ. 294-295).

11. Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ἰδεολογίες καὶ Νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, [Ἀθήνα] 1993 (Θεωρία καὶ Μελέτες Ἱστορίας, 14).

Ο 19ος αιώνας και πιο συγκεκριμένα τα πρώτα πενήντα χρόνια του ελεύθερου κράτους όρίζουν χρονικά τή ζωή του Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη και ταυτόχρονα συντελοῦν στή διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας και τοῦ ποιητικοῦ του λόγου. Ποικίλα ἔθνικά και κοινωνικοπολιτικά γεγονότα συνιστοῦν τήν ἄνιση φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς: ἡ Ἐπανάσταση, ὁ δεκάχρονος πόλεμος και οἱ καταστροφές πού προκάλεσε, ἡ δημιουργία τοῦ ανεξάρτητου κράτους· οἱ πολιτικές και πολιτειακές ἀλλαγές, οἱ νοοτροπικές διαφοροποιήσεις, ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στήν πολιτική βούληση γιά ἐκσυγχρονισμό και στήν κοινωνική πραγματικότητα· ἡ πολιτική διάσπαση τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀμφισβήτηση τῆς καταγωγῆς τους, ἡ ἀφύπνιση τῆς ἔθνικῆς συνείδησης και τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης τῶν Εὐρωπαίων ἀπέναντι στο ἑλληνικό ζήτημα και ἡ ἄρνησή τους νά ὑποστηρίξουν μιάν ἑλληνική ἀλυτρωτική πολιτική· ἡ γένεση και ἡ ἐξάπλωση τῆς ἑλληνικῆς ἔθνικῆς συνείδησης, ἡ Μεγάλη Ἰδέα μέ τή μερική ἔως σοβαρότερη ἀπροσδιοριστία τοῦ περιεχομένου της, ἡ διάσπαση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας και ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ νά ἀπλωθεῖ εὐρύτερα, οἱ ἀλλεπάλληλες μεταπτώσεις τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν ἄκρα αἰσιοδοξία στήν ἄκρα ἀπελπισία και αὐτοκαταφρόνηση, μπροστά στήν ἀδυναμία τους νά ἐπιτύχουν τήν εὐνοια τῆς Εὐρώπης και μιάν ἀξιοπρεπή θέση στοὺς κόλπους της¹².

Στή δυσάρεστη αὐτή πραγματικότητα ἡ ποίηση ἀποτελεῖ ἕνα ὄχυρό, «ἕνα εἶδος καταφύγιο, ὄχι μονάχα ἀτομικό παρά και συλλογικό, μιὰ ἐλπίδα καταξίωσης, ἔστω και μέ τὰ λόγια. Μέσα ἀπό τήν ποιητική δημιουργία ἡ ἑλληνική κοινωνία ἐλπίζει σ' ἕνα ἀπότομο ποιητικό ἄλμα πού θά τῆς χαρίσει τὸ καινούριο, ἐπιθυμητὸ πρόσωπο»¹³. "Όταν, λοιπόν, ἀναφερόμαστε στήν ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη, μέσα σέ αὐτὸ τὸ κλίμα θά πρέπει νά διερευνοῦμε τοὺς στόχους της και νά ἐπιχειροῦμε τήν ἀξιολόγησή της. Ἀλλωστε, σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Λασκαράτο τῆς 23ης Μαρτίου 1863, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε τὸ προϊόν μιᾶς ἐποχῆς και πρέπει νά φέρῃ μαζί του τὰ καλά και τὰ κακὰ τῆς ἐποχῆς του¹⁴.

Γιά τὸν Βαλαωρίτη «τὸ ἐπιθυμητὸ πρόσωπο» τῆς ποίησης θά προέκυπτε ἀπό τήν ποιητικὴ μετουσίωση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, τήν ὁποία ἀναζητεῖ μέ τὸ πάθος τοῦ ἱστορικοῦ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ποιήματά του ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένα ἱστορικά πρόσωπα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ συλλογὴ πληροφοριῶν

12. Γιά ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα βλ. τὸ παραπάνω βιβλίο τοῦ Πολίτη.

13. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *δ.π.*, σελ. 115.

14. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς και Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 265 (ἡ ἐπιστολὴ στέλνεται ἀπὸ τήν Κέρκυρα στήν Κεφαλλονιά).

στις μέρες τοῦ ποιητῆ δὲν ἦταν δύσκολο ἐγχείρημα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ζοῦσε χρονικὰ πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὰ καὶ στὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα πρωταγωνίστησαν.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα» καὶ τὶς «Σημειώσεις» ποὺ συνοδεύουν τὰ ποιήματά του. Ἐκεῖ κάποτε προχωρεῖ καὶ σὲ κριτικὴ τῶν πηγῶν τὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ. Παρακάτω σταχυολογῶ ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ τοῦ Βαλαωρίτη, ἐνδεικτικὰ τοῦ σεβασμοῦ του πρὸς τὴν Ἱστορία καὶ τὴν ἱστορικὴ παράδοση: *Τὴν μακρὰν σατραπείαν τοῦ μεγάλου τούτου Ἑλληνομάχου [sc. τοῦ Ἰσθμίου] ἐμελέτησα ἐπιμελῶς, ἀκροώμενος πάντων, ὅσοι ἐπέζησαν, καὶ ἰχνηλατῶν ἐν μέσῳ τῶν διασωθεισῶν παραδόσεων, ὅπως μορφώσω περὶ αὐτοῦ ἀκριβῆ καὶ καθαρὰν ἰδέαν...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ποίημα *Ἡ Κυρὰ Φροσύνη*)¹⁵. — *Καὶ πρῶτον μὲν μετ' ἐπιστασίας μελετῶντες τὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εὐρίσκομεν ὅτι ὁ Ἰσθμίου εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ἴδιο ποίημα)¹⁶. — *Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ ἱστορικὴ παράδοσις ὑπῆρξεν ἢ πνεῦμα, ἢ τις μὲν ὠδήγησεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους...* (ἀπὸ τὰ προλεγόμενα στὸ ἴδιο ποίημα)¹⁷. — *Ἱστορία λοιπὸν, τοιούστιν ἀλήθεια, εἶναι ἢ κυριωτέρα βᾶσις τῆς Ἐθνικῆς ποιήσεως, καὶ ὀδυνηρὸν καὶ ἀξιοδάκρυτον εἶναι ὁσάκις, ἐκ τῶν περιστάσεων τῆς ἐποχῆς ἢ τῆς ὀλιγορίας τῶν χρονογράφων, τινὰ ἐκ τῶν σημαντικωτέρων γεγονότων ἐκτίθενται ἀνακριβῶς καὶ συγκεχυμένως· εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψῃ τις τὴν ἀνυπόφορον ἀδημονίαν ἐξ ἧς πᾶσχει ὁ ποιητὴς ὅταν ἐν μέσῳ τοῦ πυρετοῦ τῆς ἐμπνεύσεως αἴφνης παρίστανται αὐτῷ τοιούτου εἴδους προσκόμματα...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ποίημα *Ἀθανάσης Διάκος*)¹⁸. Καὶ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ὀμέρου Βριόνη συμπληρώνει: *...πιστῶς τὸν παρηκολούθησα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολεμικοῦ του σταδίου...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ἴδιο ποίημα)¹⁹.

Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν τοῦ ὁ ποιητῆς εἶναι εἰλικρινῆς. Τὶς ἐλάχιστες ἱστορικὲς παραποιήσεις τὶς ὁποῖες εἶναι ἀναγκασμένος νὰ κάνει τὶς ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν περίπτωση τοῦ Ἀθανάση Διάκου, στὰ Προλεγόμενα τοῦ ὁποῖου δηλώνει: *Ἐκ τῶν παρὰ τῷ Διάκῳ μέχρι ἐσχάτης ὥρας συμπολεμησάντων μόνον τοῦ ἀδελφοῦ ἔκρινα εὐλογον νὰ διαμνημονεύσω τὸ ὄνομα. Προετίμησα δὲ νὰ θεραπεύσω τὰς ἀνάγκας τῆς ποιήσεως δι' ἐνὸς ἢ δύο πλαστῶν ὀνομάτων, πρὸς ἀποφυγὴν δυσσεβῶν ἀντιλογιῶν*²⁰.

15. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 302.

16. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 304.

17. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 307.

18. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 319.

19. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 325.

20. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση.

Ὑπενθυμίζεται ἐδῶ ὅτι σὲ 49 στίχους τοῦ Δ' ἄσματος («Ἀποκάλυψιν») τοῦ Ἐθανάση Διάκου —δηλαδή στοὺς στίχους 81-129— μνημονεύονται τὰ ὀνόματα 36 ἡρώων τοῦ ἐθνικοῦ μας μαρτυρολογίου²¹, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται νὰ διαβαίνουν σὲ φλογισμένο σύγνεφο ἔμπρὸς τὸ Διάκο (στίχ. 118-119).

Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία δὲν εἶναι τόσο τὸ στατιστικὸν προβάδισμα τῶν ἱστορικῶν θεμάτων μέσα στὴν ποίησίν του, ὅσο ὁ ὑψηλὸς βαθμὸς συνειδητότητας καὶ ἐπιμονῆς αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὴν ποιητικὴν διάσωσιν τῆς ἱστορίας. Ἀξίζει νὰ ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὰ πεζὰ του ὀρισμένα χωρία ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν ἀπόφασιν αὐτὴ καὶ παρουσιάζουν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πρῶτα —μαζὶ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσας²²— χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς του: (...)
θεμέλιον τῆς νέας Ἑλληνικῆς ποιήσεως πρέπει νὰ εἶναι ἡ πιστὴ ἐξιστόρησις τῶν

21. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 132-133 (καὶ σελ. 434-462: Σημειώσεις). Οἱ μνημονεύμενοι 36 ἡρώες εἶναι οἱ ἑξῆς: ὁ Φιλόθεος (Χαριτόπουλος), ἐπίσκοπος Σαλόνων, ὁ Δημήτριος (Χαριτόπουλος), ἀδελφὸς τοῦ προηγουμένου, ὁ ἄρματολὸς Κούρμας, ὁ Πάνος Μαιντάνης, τὸ Μικρὸ Χορμόπουλο, ὁ Σπαθόγιαννος, ὁ Χρῆστος Μιλιόνης, ὁ Γιάννης Μπουκουβάλας, ὁ Μητρομάρξας, ὁ (Γεροδῆμος) Σταθάς, ὁ Ζίδρος, ὁ Θύμιος Βλαχάβας, ὁ ἄρματολὸς Βλαχαρμάτας Βέργος, ὁ Ἰλιάς Βιδυβιώτης, ὁ Ἀστραπόγιαννος, ὁ Λαμπέτης, ὁ Ἀμπελογιάννης (ἢ Μπελογιάννης), ὁ ἄρματολὸς Κωνσταντάρης, ὁ Λάζος, ὁ Βρικάλιακας, ὁ Κώστα Πάλας, ὁ Λουκάς Καλιακούδας, ὁ Χρόνης, ὁ Γυφτάκης, ὁ Ἀνδρουτσοῦς (Ἀνδρέας Βερούσης), πατέρας τοῦ Ὀδυσσεά, ὁ Θανάσης Βλάχος (Βλαχοθανάσης), ὁ ἄρματολὸς Διάκος (Κουταβᾶς), ὁ ἐπίσης ἄρματολὸς Ἰωάννης Κοντογιάννης, ὁ Μητσοῦς Κοντογιάννης (ἀπόγονος τοῦ προηγουμένου), ὁ Κατσαντώνης, ὁ Δίπλας, ὁ Ἀλέξης Καλόγερος, οἱ Κατσικογιανναῖοι (Χρῆστος καὶ Ἀπόστολος), ὁ Χρῆστος Γρίβας, καὶ ὁ Σαμουήλ, «ὁ γνωστὸς πολέμαρχος, ὁ θεόπνευστος προφήτης, ὁ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς πυρίκαυστος γενόμενος, ὁ διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ ἀπαθανάτισας τὸ Κούγκι», ὁ ὁποῖος «ἔρχεται τελευταῖος ἐν τῇ ὀπτασίᾳ τοῦ Διάκου συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν πάντε συνεταιρίων αὐτοῦ, καὶ τῆς χορείας τῶν νηπίων, ἀτινα καθηγίασαν διὰ τοῦ ἀθώου αἱματός των τὸν βράχον τοῦ Ζαλόγγου...» (βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὁ.π., σελ. 457).

22. Βλ., λ.χ., Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 330: ...Τὸ κατ' ἐμὲ θέλω προσπαθῆσαι, ὅσον αἱ δυνάμεις μοὶ τὸ ἐπιτρέπουσιν, εἴτε εἰσερχόμενος εἰς τὴν καλύβην τοῦ ποιμένου, εἴτε διατρέχων τὰ ὄρη καὶ τὰ θαλάσσια, εἴτε παρενοϊσκόμενος ὀπουδῆποτε ἢ χαρὰ ἢ ὁ πόνος ἐκβιάζει τὴν ἐκδήλωσιν τῶν αἰσθημάτων, νὰ συλλέγω καὶ βαθμηδὸν νὰ διασφῶζω τὰ πολῦτιμα κειμήλια τῆς δημοτικῆς γλώσσας, πεπειθὼς ὅτι ἐν αὐτῇ λανθάνει ἀφθονος ἔλη εἰς γλωσσολογικὰς μελέτας, καὶ αὐτὸς ὁ ἀπόρρητος σύνδεσμος ὁ δεικνύων τὴν γνησιότητα τῆς καταγωγῆς, ὁ μαρτυρῶν ὅτι ὁ πέλεκυς τῆς ξενοκρατίας οὐδέποτε ἐπέτυχεν νὰ καταστρέφῃ τὴν ἐνότητά τῆς ἡμετέρας φυλῆς, θαυμασίως διασωθείσης τῇ παντοδυνάμῳ συνάσει τῆς ὁδοδόξου ἡμῶν πίστεως ἐν τῷ ἀπεράντῳ χωροφυλακείῳ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. στὴ μελέτη τοῦ Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη, «Ὁ Δημοτικισμὸς καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Βαλαωρίτη», Νέα Ἑστία, ὅπου καὶ στὴ σελ. 2, σελ. 475-487.

παθημάτων και τῶν μαρτυριῶν τοῦ ἔθνους, ἡ διηγετικῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸν ξενισμὸν πάλιν, γράφει στὰ Προλεγόμενα τῆς *Κυρὰ Φροσύνης*²³. Μάλιστα ἡ ποιητικὴ του εὐαισθησία τοῦ ἐπιτρέπει — γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ τὸ σύγχρονο γεγονός — νὰ μυθοποιήσῃ γεγονότα τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, χρησιμοποιώντας δηλαδὴ μιὰ μέθοδο ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου: . . . Ἡ σελὶς αὕτη τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡ περιλαμβάνουσα τετρακοσίαν ἐτῶν παθήματα καὶ ἐλπίδας, σύγκειται ἐκ μιᾶς μόνης περιόδου βουστροφηδὸν γεγραμμένης, ἐν ἧ ἡ ἔννοια ἀρχεται ἀπὸ τοῦ τέλους πάσης γραμμῆς, ἀναπτύσσεται βαίνουσα πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς χωρεῖ πάλιν πρὸς τὸ τέλος. Ἐπομένως κατ' ἐμὲ εἶναι πάντῃ ἀδιάφορον πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἂν τὸ θέμα αὐτῆς ἀνάγεται χρονολογικῶς εἰς τὴν δεκάτην ἔκτην ἢ δεκάτην ἐνάτην ἑκατονταετηρίδα, ἀρκεῖ μόνον ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ νὰ εἶναι τοιοῦτος, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιληφθῇ εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἡμῶν ἐποχὴν, σημειῶναι στὸ ἴδιο κείμενο²⁴. Βέβαια, σὲ αὐτὴν τὴν προσπάθεια ἐνεδρεῦει πάντα ἡ ἀνησυχία τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὸ ποιητικὸ ἀποτέλεσμα, καθόσον μάλιστα αἰσθάνεται ὅτι ταυτόχρονα καὶ ἀδιαίρετα μὲ τὸ ποιητικὸ ἐπιτελεῖ καὶ ἔθνικὸ ἔργο, ἀφοῦ ταυτίζει τὸ χρέος πρὸς τὴν ποίηση μὲ τὸ χρέος πρὸς τὴν πατρίδα. Ὅπως παρατηρεῖ στὰ Προλεγόμενα στὴν *Κυρὰ Φροσύνη*: Λείπεται δὲ εἰς τὴν ποίησιν νὰ δείξῃ τὴν νίκην τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τοῦ ἐξολοθρευτικοῦ στοιχείου τῆς κατακτῆσεως. Πρὸς ἔργον τοιούτω δυσχερὲς ἦσαν ἀνεπαρκεῖς αἱ δυνάμεις μου. Ἡ μόνη ἐλπίς ὅτι πραγματευόμενος τὸ θέμα τοῦτο ἠδυνάμην νὰ ἱχνογραφήσω ποίημα ἀληθῶς Ἑλληνικόν, ἀνεξάρτητον τοῦ νέου ρομαντισμοῦ καὶ ἐπωφελὲς ἅμα καθ' ὅσον διεφώτιζεν ἐποχὴν, μεθ' ἧς συνάπτεται ἡ πρώτη σελὶς τῆς ἔθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, ἡ ἐλπίς αὕτη μὲ ἐνεθάρρυνε μέχρι τέλους²⁵. Καὶ προσθέτει στὰ Προλεγόμενα στὸν Ἀθανάσιον Διάκονον: Ἡ ἰδέα αὕτη μ' ἐβασάνιζεν ἀσχολούμενον περὶ τὸν καταρτισμὸν τοῦ ἡμετέρου ἔθνικοῦ μαρτυρολογίου. Σήμερον δὲ ὅτε παρίσταμαι ἵνα καταθέσω ἐπὶ τῆς γῆς, ἣτις ἔπιε τὸ αἷμα τοῦ ἀειμνήστου θύματος [sc. τοῦ Ἀθ. Διακόνου], τὸ εὐτελὲς θυμίαμά μου, σήμερον τρέμω μὴ ἀναδειχθῶ ἀνάξιος καὶ μὴ ὑπὸ τὸ μέγεθος τηλικούτου ἐπιχειρήματος ἀποκαλυφθῇ πᾶσα ἡ μικρότης καὶ ἡ ἀδυναμία μου²⁶.

Στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Βαλαωρίτης ἐπιτυγχάνει νὰ μυθοποιήσῃ τὴν ἱστορία καὶ νὰ δημιουργήσῃ ποιητικὸν λόγον ἀντάξιον τῶν ἡρώων ποὺ ἐξυμνεῖ καὶ τῶν προσδοκιῶν του, ἡ κριτικὴ ἔδωσε ἀπαντήσεις ποὺ εἶναι ὡς ἓναν βαθμὸν ἀναπό-

23. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 299.

24. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 300.

25. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 306.

26. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 310.

φευκτο να συνδυάζουν τις προτεραιότητες των υποκειμενικών αξιών και ενδιαφερόντων κάθε εκπροσώπου της με τα αντικειμενικότερα δεδομένα που καθοδηγοῦν τὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας. Ἀνάλογη, ἐπομένως, εἶναι καὶ ἡ κλιμάκωση τῶν ἐρμηνευτικῶν καὶ ἀξιολογικῶν κρίσεων, πού ὀρισμένα δείγματά τους θὰ δοῦμε παρακάτω.

Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, προπαντός μετὰ τις δύο βασικὲς ὁμιλίαι τοῦ 1914 (8 καὶ 13 Ἰανουαρίου, στὸν «Ἐκπαιδευτικὸ Ὀμιλο» καὶ στὸ «Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων» ἀντίστοιχα) καὶ μετὰ ὀρισμένα προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα ἄρθρα καὶ γράμματά του —κείμενα πού συγκρότησαν τὸ βιβλίο του Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1824-1924 (1924)²⁷—, κινήθηκε στὸ ἐπίπεδο τῆς προσεκτικῆς σπουδῆς καὶ τῆς νηφάλιας κατάφασης. Ἡ μακροχρόνια ἀναστροφή του μετὰ τὸ ἀντικείμενο καὶ οἱ διακυμάνσεις τῆς κριτικῆς του ἀντίδρασης κατέληξαν σὲ μιὰν ἐποπτεία τῶν βασικῶν γνωρισμάτων πού συνθέτουν τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ὁμοτέχνου του. Ἡ κυριότερη ἴσως συμβολὴ τῆς παλαμικῆς κριτικῆς τοῦ Βαλαωρίτη εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς κοινοτοπίας καὶ γενικὰ τῆς συμβατικῆς σκέψης, ἀρετὴ πού ἐκδηλώνεται τόσο μετὰ τὴν ἐπισήμανση διαστάσεων τοῦ ὅλου θέματος πού ἐλάνθαναν ὅσο καὶ μετὰ τὴν ἀναθεωρητικὴ ἐκτίμηση φανερῶν στοιχείων πού εἶχαν ἀντιμετωπισθεῖ (ἢ καὶ ἐξακολούθησαν ἀργότερα νὰ ἀντιμετωπίζονται) ἐξωτερικὰ καὶ περιγραφικὰ, μετὰ τὰ πενιχρὰ ἀποτελέσματα πού φέρνει τὸ ὑποτιθέμενο αὐτονόητο. Ὁ οὐσιαστικὸς προσδιορισμὸς τῆς ποιητικότητας τοῦ Βαλαωρίτη, μετὰ ἀφετηρία τις εἰδολογικὲς διακρίσεις καὶ μετὰ κατάληξιν τῆ βαθύτερη θεώρηση, ἡ ἱεράρχηση τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ συγκριτικὴ ἐκτίμηση τῆς λειτουργίας τῶν ἀντίστοιχων στοιχείων μέσα στὸ ἔργο του, ἡ ὑπόδειξη τοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖο συγχωνεύεται ἡ πολιτικὴ συνείδηση καὶ ἡ ἐξωτερικὴ δράση μετὰ τὴν ποιητικὴ συνείδηση καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δημιουργία καί, ἀκόμη, ἡ εὐστοχὴ ἀνάλυση τῶν εἰδικῶν μέσων πού ἐπιτρέπουν τὴν ὑλοποίησιν τοῦ γενικοῦ δράματος — ἀντιπροσωπεύουν τὴν πλούσια συγκομιδὴν στὴν ὁποία καταλήγει ἡ γόνιμη ἀναζήτησις πού πραγματοποιοῦσε ὁ Παλαμᾶς. Ἀναμφισβήτητα, γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ κριτικῆς ὁ παλαμικὸς Βαλαωρίτης εἶναι μίαν ἀπὸ τις λιγότερο ἀμήχανες καὶ προβληματικὲς συνθέσεις πού ἔχει προκαλέσει τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο.

27. Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1924). Ἄρθρα, Γράμματα, Ὀμιλίαι. Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», ἐν Ἀθήναις 1924 (=Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἄπαντα, τόμ. 8, Γκοβόστης, [Ἀθήνα 1966], σελ. 163-275, ἔπου γίνονται καὶ οἱ παραπομπές. Ὁ ἐπιμελητὴς τῶν Ἀπάντων τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς προσέθεσε στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου τὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ: «Ἀπὸ τὸ προσκόνημα τοῦ Βαλαωρίτη», ἐφ. Ἐλεύθερος Λόγος (15.6.1925), «Γιὰ τὸ Βαλαωρίτη πάλιν», ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα (21.11.1926), καὶ «Ὁ Βαλαωρίτης πάλιν», Νέα Ἐστία, τόμ. 19 (1936), σελ. 319-322).

Κάποιον παρατηρήθηκε πώς ή δόξα ενός ποιητῆ συχνά πυκνά περνᾶ τρία στάδια. Τὸ πρῶτο: παθητικὸς θαυμασμός, ἢ λατρεία. Τὸ δεύτερο: παραμέρισμα τοῦ ποιητῆ, κάτι σὰν καταφρόνηση. Τὸ τρίτο: Ἡ δικαιοσύνη. Ὁ ποιητῆς, ξαναγυρίζει θριαμβευτῆς. Ξαναθαυμάζεται. Μὰ ὁ θαυμασμός τότε μέσα στὸ ἐργαστήρι τῆς κριτικῆς μετρημένος, ἐνεργός. "Ὅ,τι γενικὰ ὑποστηρίχτηκε, τὸ βρίσκω μέσα μου, σὰν ἐξετάζω τοὺς σταθμοὺς πὸν πέρασε ἢ γνωριμιά μου μὲ τὸ Βαλαωρίτη²⁸.

(.....)

Ὁ Βαλαωρίτης δὲν εἶναι λυρικός. Δὲ βρίσκεται στοὺς στίχους του σχεδὸν καμιά προσωπικὴ ἐξομολόγηση, κανένα σημάδι ἀτομικῆς ξεχωριστῆς ζωῆς, τίποτε, πὸν —καὶ χωρὶς καμιά ἐξομολόγηση— νὰ μᾶς δώση νὰ καταλάβουμε πὸς πέρασε βαθιὰ κρίσιμες στιγμὲς ἀπὸ μελαγχολία, πλήξη, χαρά, πόνος, ἔκσταση. Τὸ τραγούδι του δὲ μοιάζει μήτε μὲ μονόλογο ἀνθρώπου πὸν δὲ φροντίζει ἂν τὸν ἀκοῦν ἢ ἂν μόνος του βρίσκεται, οὔτε μὲ παραλήρημα μουσικό. Δὲ γέρνει γιὰ νὰ μετρήσῃ τοὺς χτύπους τῆς καρδιᾶς του· δὲν ὑψώνει μάτια πρὸς τὰ αἰώνια κοσμικὰ προβλήματα. Δὲν ἔχει ἀπὸ τὴ λυρική τὴν ὀμορφιὰ μήτε τὸ ψιθυριστὰ καὶ μυστικὰ εἰπωμένο γοργὸ ξεσκέπασμα τῆς ψυχῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, μήτε τὸ διθυραμβικὸ μεθύσι πὸν χορεύει ἀκράτητα καὶ ἀλλάζει καὶ πετᾶ μὲ τὰ φτερὰ τοῦ ὕμνου καὶ στὰ πάντα χύνεται. Καὶ πολὺ περισσότερο δὲν κατρακυλᾷ στὸ μηδενισμό τοῦ λυρικοῦ ποιητῆ πὸν βυθίζεται μέσα στὸ ὑποκείμενο, ὅσο πὸν χάνεται μέσα του. Τὸ ἀντικείμενο, καὶ ὠρισμένο, ὄχι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ὁ κόσμος τοῦ Βαλαωρίτη²⁹.

(.....)

Ὁ Βαλαωρίτης σχεδὸν ποτὲ δὲ μᾶς λέει ἐ γ ὡ. Σὰν ποιητῆς κοινωνικός, πολιτειακός, πατριδολάτρης, πάντα σχεδὸν μιλᾷ μὲ τὸ ἐ μ ε ἷ ς. Στοχάζομαι πὸς μὲ χαρὰ μποροῦσε νὰ τοὺς ἐπαναλάβῃ τοὺς στίχους τοῦ Οὐίτμαν, τοῦ μεγαλώτατου ψάλτη τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας: «Δὲν περιορίζομαι στὸ τραγούδι τοῦ ἐγώ. Προφέρω τὸ λόγο τοῦ νέου κόσμου, τὸ λόγο πὸν λέει: "Ὁ λ ο ι μ α ζ ἰ!"³⁰.

(.....)

Βλέπει κανεὶς πὸς ὁ ποιητῆς δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἐρωτικὴ συγκίνηση, μὰ πὸς τὸν ἔρωτα πάντα ὁ Βαλαωρίτης θὰ προτίμησε νὰ τὸν ζήσει πρὸ πολὺ παρὰ νὰ τὸν τραγουδᾷ. Εἶναι κάποια διαφορὰ. Τὸ ἔργο του ὅλο κίνηση

28. Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἔπαντα, ὅ.π., σελ. 203.

29. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὅ.π., σελ. 231.

30. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὅ.π., σελ. 232.

μέσα στο σεισμό μιᾶς τρικυμισμένης ἐνέργειας μᾶς λέει πὼς ὁ ποιητὴς δὲν ἔχει καιρὸ νὰ χάνη σὲ παράπονα ποὺ λογίζον καὶ σὲ χαιῖδια ποὺ λιγώνουν. — Ὅμως ἂν ἡ λυρική ἀγάπη εἶναι ξένη ἀπὸ τὴν ποίηση τούτη, ἂν δὲν εἶναι σκοπὸς ἀνεξάρτητος, φανερόνεται μολαταῦτα ὑποταχτικὴ τῆς τέχνης τοῦ Βαλαωρίτη· πάντα κι αὐτὴ μέσο γιὰ νὰ ἐξαρθῇ ὁ ἐπικός χαρακτήρας τῆς τέχνης αὐτῆς. Ὁ Βαλαωρίτης, ποιητὴς ἐπικός, εἶναι τόσο ρουφημένος ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν παράσταση τῆς ἰδέας του, ὥστε κι αὐτὰ τὰ σύντομα τραγούδια του, ποὺ μετροῦνται στὰ δάχτυλα, εἶναι κι αὐτὰ μικρὰ ἐπικά κομμάτια· δὲν εἶναι ἐξομολόγησες· εἶναι ἱστορίες· δὲν εἶναι ὕμνοι· εἶναι παραμύθια· δὲν εἶναι μονόλογοι· εἶναι διάλογοι· ὁ «Βράχος καὶ τὸ Κῦμα», τὸ «Σήμαντρο», ἢ «Κυρὰ Φανερωμένη», τὸ «Παράμερο λαγκάδι» μέσα στὸ «Φωτεινό», τὸ «Ξεριζωμένο Δέντρο», ἢ «Ἀγρόμπελη», τὸ «Ρόδο καὶ ἡ Δροσοῦλα»³¹.

(.....)

Τῆ ζωγραφιὰ τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε, πλατύτερα καὶ ἀνετώτερα ξετυλιγμένη, στὴν «Κυρὰ Φροσύνη» καὶ στὸ «Φωτεινό». Στὸ πρῶτο ποίημα, ρομαντικά, βυρωνικά, καὶ κάπως ἀσυνόριστα καὶ ἄτεχνα, ὅμως ὁμορφα ἀπὸ τῆς νιότης τῆ δροσιὰ καὶ τῆ φλόγα, στὴ σατανικὴ ὁρμὴ τοῦ Ἀλήπασα³².

(.....)

Ὅπως διόλου ἀντίθετα, μὲ ὅ,τι κρύβει μέσα στὰ βαθιὰ μιᾶς κόρης παρθενικὸ καὶ εἰδυλλιακὸ, σὲ στίχους ὅμως καὶ γλωσσικὰ καὶ τεχνικὰ πολὺ προχωρημένους, ζωγραφίζεται ἡ ἀγάπη στὸ «Φωτεινό», ἢ ἀγάπη τῆς Θωδοῦλας, ὅμως χωρὶς καμιὰ περιπέτεια, ὡς ἐκεῖ ποὺ φτάνει τὸ ποίημα, χωρὶς δραματικὴ σύγκρουση³³.

(.....)

Ὁ Θάνατος κινεῖ καὶ συγκινεῖ τὸ βαλαωρικὸ τραγούδι περισσότερο ἀπὸ τὸν ἔρωτα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ πὼς μέσα στὸν κόσμον ποὺ μᾶς φέρνει ὁ Βαλαωρίτης δὲ δουλεύουν («Ἔρως καὶ Χάρος») πάντοτε καθὼς τὸ θέλει ἄλλος ποιητὴς, ἀλλὰ ὁ Χάρος μονοκράτορας. Τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς μάρτυρες τοῦ Γένους ὁ θάνατος τοὺς ἀγιάζει καὶ τοὺς ἀθανατίζει· ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῶν μνημάτων χτίζεται ἀγάλια ἀγάλια τὸ ἐθνικὸ οἰκοδόμημα. Τὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη ὅλα εἶναι μ ν η μ ό σ υ ν α. Ὁ εὐλαβητικὸς ποιητὴς δὲ ρίχνει τρισάγια καὶ δὲ μνημονεύει λειτουργικὰ τοὺς κλέφτες μόνο καὶ τοὺς ὁρμα-

31. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 233.

32. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 234.

33. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 234-235.

τωλούς, μὰ καὶ τόσα πλάσματα κοιμισμένα, πρόωρ' ἀπ' τὸν ἀξύπνητον ὕπνο, πὸν τὰ λάτρευε καὶ τὰ πόνεσε, πατέρας, συγγενῆς, φίλος, συμπολίτης! Πάντα ὁ ποιητῆς, κοινωνικός· δὲν ξέρει τὴν ἀπομόνωση· θέλει ν' ἀνταμωθῆ, νὰ συνεργαστῆ, νὰ συντροφεντῆ, νὰ συγκλάψῃ³⁴.

(.....)

Ὁ θάνατος, μὲ τὸ κοσμικὸ μυστήριον πὸν τότε ζώνει, εἶναι τὸ θέμα πού, εὐλογώτερα, πλησιάζει τὸν ποιητὴ πρὸς τὴ θεωρία τῶν ὄλων. Ὁ Βαλαωρίτης κάθε ἄλλο παρὰ φιλόσοφος ποιητῆς. Ὅμως κάποτε, κι ἄς εἶναι σπάνια, τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου μιὰ φιλοσοφικὴ διάθεση τοῦ ξανοίγει· καὶ τότε ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς βουνίσιας, ἀπλῆς, εὐρωστης ἀρματωλικῆς μορφῆς τοῦ λόγου καὶ τῆς στοχαστικῆς οὐσίας τοῦ λόγου αὐτοῦ, προσθέτει κι αὐτὴ στὸ τραγούδι καὶ μᾶς θυμίζει πὸς τὰ σύνορα τῆς καρδιάς καὶ μόνης εἶναι χαρασμένα πλατύτερα παρ' ὅσο ὑποθέτουμε³⁵.

(.....)

Τοῦ Βαλαωρίτη ἡ ποίηση σὲ ὅ,τι ὠραῖο κρατεῖ μέσα της, ποτέ, σὲ ὅποια ἐποχὴ κι ἂν ἀκουστῆ, δὲν τὴ χάνει τὴν ἐπενέργειά της. Ὅσοι δὲν τοῦ βρίσκουν τίποτε, ἀπλούστατα, εἶναι ἀνίκανοι νὰ βρῶσιν. Ὅσοι μονάχα σταματοῦνε στὰ ψεγάδια του, θυμίζουν τοὺς ἐπαγγελματικούς ἐκείνους φιλολογοῦντες τῶν ὠραιότητων πὸν κοιτάζουν ὄχι μὲ μάτια διψασμένα γιὰ ὁμορφιά, ἀλλὰ μὲ γλῶσσες τροχισμένες γιὰ νὰ κακολογήσουν. Καὶ τότε βέβαια ἀπὸ κἄτι θὰ πιαστοῦν. Καὶ τὰ ὁμορφα εἶναι σχετικά, καὶ τὴ χάρη τους δὲν τὴ μετροῦν διαβῆτες καὶ μικροσκοπία. Καὶ τ' ἀσύγκριτα ἔρχεται περίσταση καὶ συγκρίνονται. Καὶ εἶναι κανεὶς ποιητῆς ἢ πεζογράφος πὸν ἀξίζει, ὄχι γιατί δὲν πληρώνει τὸ φόρο τῆς ὑπεροχῆς του μὲ ἐλαττώματα, ἀλλὰ γιατί τὰ προτερήματά του εἶναι τόσα καί, ἀκόμη σημαντικώτερο, τέτοια, πὸν τοῦ ἀποσκεπάζουν ὅλα τ' ἄλλα. Καὶ ὁ Βαλαωρίτης, τέτοιος. Εἶναι τοῦ καιροῦ τοῦ ποιητῆς καὶ μαζὶ κάθε καιροῦ. Ὅσοι δὲν ὀρέγοντ' ἓνα καλλιτέχνη συγγραφέα, κυριώτατα ἓνα ποιητῆ, γιατί ἔπαφαν πιά νὰ ἐνθουσιάζουν οἱ ἰδέες του, δὲν εἶναι φωτισμένοι πιστοὶ τοῦ ποιητικοῦ ὠραίου. Εἶναι κανεὶς ποιητῆς ἢ δὲν εἶναι³⁶.

Μέσα ἀπὸ μιὰ, σχεδὸν πλήρη κάποτε, ἀντιστροφή τῶν κριτηρίων, πὸν ἀπορρέει βέβαια ἀπὸ τὴ γενικότερα καὶ κρίσιμα διαφορετικὴ βιοθεωρία καὶ ἀξιολογικὴ θεωρία τῆς ποίησης, ὁ Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης θὰ συνεχίσει

34. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 235.

35. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 236.

36. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 261.

μέ τῆ μελέτῃ του Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτης (1936)³⁷ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς κριτικῆς του ἀσχολίας με τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ τί δὲν εἶναι ποίηση κατὰ τὴν ἐκτίμησή του. Γιὰ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ τὸ ἀποτέλεσμα στὸν θετικὸ προσδιορισμὸ τοῦ ποιητικοῦ φαινομένου, πού ἐπιχειρεῖται στὸ καταφατικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἔργου του, με βάση τὰ ἀντίστοιχα πρότυπα. Ἔτσι, ὡς πρότυπο πού θεωρεῖται κατὰ βάση ἀρνητικὸ, ὁ Βαλαωρίτης προσφέρεται στὸν δογματικὸ ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα ὀξυδερκὴ κριτικὸ καὶ ρωμαλέο θεωρητικὸ τῆς ποίησης, γιὰ τὴ διατύπωση μιᾶς σειρᾶς θέσεων πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο κείμενο καὶ ἀνάγονται σὲ σημαντικὲς γενικεύσεις. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς σχέσης τους με τὴν ἐφικτὴ ἀντικειμενικότητα στὴ μελέτῃ τῆς λογοτεχνίας, οἱ θέσεις τοῦ Ἀποστολάκη παραμένουν ἐνδιαφέρουσες, εἴτε γιὰ τὸ δὲν παύουν νὰ διαφωτίζουν κάποιες πραγματικὲς ὀψεις τοῦ Βαλαωρίτη καὶ νὰ προσδιορίζουν πειστικὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες του εἴτε, καὶ κυρίως, γιὰ τὸ εἶναι δημιουργικὲς κριτικὲς προτάσεις πού λειτουργοῦν καὶ πέρα ἀπὸ τὰ δεσμευτικὰ ὄρια τοῦ θέματος. Σοβαρὰ ζητήματα τῆς ποιητικῆς πράξης, ὅπως τὰ ὀρίζει με βάση τὸ δικό του σύστημα ἀξιῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν ἐννοιῶν ὁ Ἀποστολάκης, τίγονται σὲ συνάρτηση με τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη. Ἡ ποιητικὴ τοῦ τελευταίου ἀξιολογεῖται ὡς ἐξωτερικὴ καὶ περιγραφικὴ, πρῶτα γιὰ τὸ δὲν κατορθώνει με αὐτὴν νὰ ἀναχθεῖ ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν ἀγωνιστῶν πού ἐμφανίζονται μέσα στὰ κείμενά του στὴ σύνθεση ἰδανικῶν μορφῶν³⁸, ὅπως γίνεται ὅταν ὁ δημιουργὸς διαθέτει τὸ ψυχικὸ βάθος πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ συναγάγει τὸ συμβολικὸ νόημα τοῦ ιστορικοῦ προσώπου καὶ τῆς δράσης του. Γενικότερα, ἀπουσιάζει κατὰ τὸν Ἀποστολάκη ἡ δύναμη τῆς συνθετικῆς σύλληψης³⁹ πού μετουσιώνει αἰσθητικὰ ἓνα σύνολο πραγματικῶν γεγονότων καὶ λογικῶν σχέσεων. Ἀποδίδεται στὴ συνείδηση τοῦ ποιητῆ μία ἐξωστρέφεια, πού τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἐπιπόλαιη τάση τῆς ἀνταπόκρισης στὴ νοοτροπία τοῦ μέσου καὶ οὐδέτερου ἀνθρώπου (πού ἐν μέρει συμπίπτει με τὸν «μέσο ἀναγνώστη»)⁴⁰ καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ ὑπακούσει στὰ αἰτήματα πού ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ὑπέρτατα δημιουργικὴ μοναξιά καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνακάλυψη τοῦ μυστικοῦ κέντρο⁴¹ τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ, ἐξάλλου, παρατηρεῖται καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο νὰ ἀναφέρεται διαρκῶς ὁ Βαλαωρίτης στὶς δυνάμεις τῆς δημιουργίας («οἷστρος»), ἀλλὰ νὰ μὴν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν πράξη ἡ παρουσία τέτοιων δυνάμεων, γιὰ τὸ λείπει ἡ οὐσιαστικὴ πνευματικὴ πνευματικότητα πού

37. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. Αἰσθητικὴ μελέτη. Ἀθήνα 1936.

38. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 32-46.

39. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 46-50.

40. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 62-80.

41. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., σελ. 62.

τις παράγει⁴². Αναγνωρίζεται, ωστόσο, ένα ελάχιστο γνησιότητας στα ίδια τὰ βιώματα τοῦ ποιητῆ, πού εἶναι πραγματικά ἔστω καί ἂν παραμένουν σέ μιὰ βαθμίδα κυρίως συναισθηματική, καί δέχεται μομφή γιά συγκριτικά μεγαλύτερη ἀντιπνευματικότητα ἢ νεοελληνική ποίηση τῆς παλαμικῆς καί τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου, γιατί τότε ἐπικρατεῖ πιά μιὰ αἰσθητική ἀνούσια, ἡχηρά συνθηματολογική καί κατὰ βάθος ἀδιάφορη γιά κάθε ὑψηλή ἀξία ζωῆς.

Τὸ θεμελιακὸ ἐλάττωμα τοῦ Βαλαωρίτη, πού γίνεται καί ἡ ὀριστική καταδίκη τῆς ποίησής του, εἶνε ἡ ἀπουσία τῆς Μορφῆς ἀπ' τὴν ψυχὴ του. Σ' ἄλλες μελέτες ἔχω μιλήσει ἀρκετὰ γιά τὸ σπουδαιότατο αἰσθητικὸ γεγονός τῆς Μορφῆς⁴³ καί δὲ θὰ ξαναγορῶ σ' αὐτό: ἐδῶ μοῦ φτάνει νὰ βεβαιώσω τὴν ἔλλειψή της καί νὰ δείξω τὰ κακὰ ἐπακόλουθα. Βέβαια ὁ Βαλαωρίτης πέρασε τὴ ζωὴ του μὲ τὴ σκέψη τῶν ἡρωϊκῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας καί, γιά νὰ εἰπῶ τὰ λόγια του, μὲ τὸν «καταρτισμὸ τοῦ ἐθνικοῦ μαρτυρολογίου»⁴⁴. Ἀληθινὰ τὸ ἕνα «μνημόσυνο»⁴⁵ ἐρχότανε ὕστερ' ἀπὸ τ' ἄλλο, καθὼς ὀνόμαζε ὁ ἴδιος τὰ τραγούδια του γιά τοὺς ἀγωνιστές: μ' ὄλ' αὐτὰ ὅμως πούθενὰ δὲν καταλαμβάνεις οἱ ἥρωες ἐκεῖνοι νὰ στάθηκαν ζωντανοί: κανένα σημάδι στὸ ἔργο πὼς ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ, σὲ στιγμὴ ὑπέρτατου πόθου, εἶδε μπροστά της ζωντανὰ πλάσματα τοὺς ἀγωνιστές. Εἶναι ἄλλο πράμα, καθὼς λέει κι ὁ Σολωμός, νὰ ζῆς «σὲ κορυφὸ μυστήριου, μὲ λογισμὸ καί μ' ὄνειρον», κι ἄλλο πράμα «νὰ ἔχουν τὰ μάτια σου τὴ χάρη»⁴⁶ ν' ἀντικρούζουν τὴ Μορφὴ κι αὐτὴ τὴ χάρη ὁ Βαλαωρίτης, χωρὶς ἄλλο, δὲν τὴν εἶχε — καλὰ-καλὰ ὁ Βαλαωρίτης, οὔτε ζοῦσε μὲ τὸν πόθο της. Ἄν μελετήσης μὲ προσοχὴ τὰ τραγούδια καί τοὺς προλόγους τους, νοιώθεις ἡ ψυχὴ τοῦ Βαλαωρίτη νὰ μὴν ἀναπαύτηκε ποτὲ στὴ συνολικὴ ὄψη τῶν ἀγωνιστῶν, στὸ εἶναι τους, παρὰ στὸ μερικὸ παρουσίασμά τους, στὴν ὑπεράνθρωπη λ.χ. ἐνέργειά τους γιά τὴν πατρίδα ἢ, καλύτερα, γιά τὴν πολιτικὴ ἰδέα τῆς πατρίδας, πού φλόγιζε καί τὸν ἴδιο τὸ Βαλαωρίτη. Μ' ἕνα λόγο ὁ Βαλαωρίτης ἐνθουσιάστηκε μὲ τὴν ἰδέα πού συμβόλιζε ἡ πράξη τοῦ ἀγωνιστῆ κι ὄχι μὲ τὴ Μορφὴ τοῦ ἀνθρώπου.

42. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 76-80.

43. Βλ. π.χ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας, 3' ἐκδοση, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ἰωάννου Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. [Ἀθήνα 1958 (1923)], κυρίως σελ. 56-60, 75-80 καί 240-270, Τοῦ ἴδιου, Τὰ τραγούδια μας, Βιβλιοπωλεῖον Δημ. Παπαδήμα, [Ἀθήνα 1967 (1934)], κυρίως σελ. 182-189, 210 (σημ. 1)-212, καί ἀργότερα Τοῦ ἴδιου, Τὸ κλέφτικο τραγούδι. (Τὸ πνεῦμα κ' ἡ τέχνη του). Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ἰωάννου Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., ἐν Ἀθήναις 1950, κυρίως σελ. 96 καί 118-147. Καί passim σὲ ὅλα.

44. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καί Μεζά, σελ. 310.

45. Γενέκευση ἀπὸ τὰ Μνημόσυνα (1857).

46. Οἱ Ἐλεύθεροι ἠολιορχημένοι, Σχεδίσμα Γ', 1, στίχ. 2-3.

Στήν τραγική τύχη τῆς «Κυρά Φροσύνης» εἶδε λ.χ. ὁ Βαλαωρίτης τὴ θριαμβευτική πάλη τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Φροσύνη) μὲ τὸν ξένο καταχτητὴ (Ἀλῆ πασαῖς). Μὲ τὸν «Ἀθανάση» πάλι «Διάκο» γυρεύει ὁ Βαλαωρίτης νὰ δυναμώσῃ τὴν πίστη μας στὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, πὸν τὴν ἔβλεπε ζωντανεμένη στὸν ἥρωα τῆς Ἀλαμάνας κτλ. Φυσικὸ πιά ὅλα τὰ πρόσωπα στοὺς πόθους τους, στίς πράξεις τους, τέλος στὸ εἶναι τους νὰ μὴν παρουσιάζουν τὸ σκοτεινὸ βάθος τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, παρὰ νὰ εἶνε μονάχα ὁμαλὲς ἐπιφάνειες, ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὸ ἴδιο φωτισμένες μὲ τὸ κρῦο κι ἄτονο φῶς τῆς ιδέας πὸν παρασταίνουν. Ὅλα τὰ πρόσωπα ἔχουν τὸ ἐσωτερικὸ τους καθαρισμένο, ξέρουν καλὰ τὸ μάθημά τους καὶ τὸ λένε γλήγορα κι ἀπ' ὄξω δὲν ἀπορεῖς ὅμως στὸ τέλος ἀφοῦ ξέρεις πὸς στὴ θέση τῆς ἀνέτοιμης ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται ἡ ἔτοιμη καὶ τελειωμένη ιδέα. Δοκιμές, βέβαια, δὲ λείπουν γιὰ ν' ἀνοιχτῆ σκοτεινὸ βάθος ὅμως ὅλες, πάνω κάτω, τελειώνουν μ' ἀποτυχία⁴⁷.

(.....)

Κάπως καλύτερα εἶνε στὸ «Φωτεινό». Ἐδῶ ἡ ἀνθρώπινη φύση, χαράζεται ζωηρότερα καὶ στερεώτερα. Βλέπε τὴν ἀπόφαση τοῦ Φωτεινοῦ ν' ἀρνηθῆ τὴν κλεφτοურιὰ καὶ νὰ γίνῃ ζευγολάτης, καθὼς καὶ τὸ ψυχικὸ μούδιασμα του ἀπ' ἀγάπη στὸ παιδί του. Ἐτσι ὁ «Φωτεινός» δὲν εἶνε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος αἰγυπτιακὸ ξόανο πατριωτικοῦ ἠρωϊσμοῦ, παρὰ ἔχει καὶ κάποιον παλμὸ ζωῆς.

Ἡ ἀδυναμία ὅμως τοῦ ποιητῆ ν' ἀνοίξῃ βάθος ἔκαμε τὸ μεγαλύτερο κακὸ στὴν ἀπόφασή του νὰ «καταρτίσῃ τὸ ἔθνικὸν μαρτυρολόγιον» ἦταν, μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, ἡ καταστροφή της. Ἡ ἠρωϊκὴ ζωὴ τῶν ἀγωνιστῶν ἄλλαξε σὲ θέαμα, πὸν γινότανε ἀνυπόφορο καὶ σιχαμένο, καθὼς ὁ ποιητής, σύμφωνα μὲ τὴν ιδέα του «ὅτι θεμέλιον τῆς νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως πρέπει νὰ εἶναι ἡ πιστὴ ἐξιστόρησις τῶν παθημάτων καὶ τῶν μαρτυριῶν τοῦ ἔθνους, ἡ διηγετικὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸν ξενισμὸν πάλη»⁴⁸, θὰ φρόντιζε νὰ μὴν παραλείψῃ τὰ βασανιστήρια τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας. Λεπτομερειακὴ ὅμως περιγραφή τῶν ἐξωτερικῶν βασάνων χωρὶς τὸ ἀνάλογο βάθος ψυχῆς ἀλλάζει τὸ μυστήριο τοῦ πόνου σὲ ἀδιάντροπο θέαμα γιὰ ἀφηνιασμένη πιά αἴσθησις⁴⁹.

(.....)

Ὅμως δὲν εἶνε μονάχα ἡ ἀπουσία τῆς Μορφῆς τὸ ἐλάττωμα τῆς ποιήσεως τοῦ Βαλαωρίτη· εἶνε κι ἄλλο, μὲ τὴν ἴδια θεμελιακὴ σημασία: ἡ ἔλλειψη ἀπὸ

47. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, σελ. 32-36.

48. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 299.

49. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σελ. 37-38.

σύλληψη. "Έχει, βέβαια, τὸ κάθε τραγούδι ἀρχή, μέση καὶ τέλος, ἢ διηγιέται καὶ μαθαίνεις κάποιο περιστατικό, πραγματικό ἢ τῆς ἱστορίας, εἶνε δηλαδή τὸ κάθε τραγούδι λογικὸ ἢ πραγματικὸ σύνολο, μονάχα αἰσθητικὸ δὲν εἶνε, πὸν σημαίνει πὸς σύλληψη δὲν ὑπάρχει. "Όποιο τραγούδι κι ἂν πάρης, νομίζεις πὸς ἔχει μπροστά σου μαζεμένο ὕλικὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ὡμὸ κι ἀδούλευτο, σὰ νὰ μὴ τὸ ἐκλείσει ὀλάκαιρο, γιὰ μιὰ στιγμή, ἢ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ νὰ τὸ δούλεψε. "Έτσι κανένα μέρος του δὲν ἔχει ἀσάλευτη θέση, δὲν τὸ ὀρίζει ἢ Ἄνάγκη, γιὰτὶ λείπει ἡ ψυχικὴ βαθμολογία πὸν θὰ τὸ ἔδειχνε ἀπαραίτητο συστατικὸ συνόλου τὸ κάθε τι, τέλος, φαίνεται τυχαῖο. Γιὰ κεῖνο, μ' ὄλη τὴν κατάχρηση τῆς φαντασίας, τὸ τραγούδι δὲν ξεφεύγει ἀπ' τὸ συνηθισμένο ρεαλισμὸ τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ὀμιλίας⁵⁰.

(.....)

Τὰ τεράστια καὶ θαυμάσια περιστατικά, πὸν ἱστορίζουν τὰ τραγούδια τοῦ Βαλαωρίτη, δὲ σημαίνουν τίποτε· ἡ Ζωὴ ἀλλάζει μονάχα μὲ τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη δὲ δείχνει καμμιάν ἀναφορὰ σὲ διαφορετικὸ ἔργον ἀπὸ κεῖνο τὸ ἀόριστο καὶ τὸ συνηθισμένο πὸν ὀρίζει τὴν καθημερινὴ Ζωὴ· λείπει δηλαδή ἡ ἀδιάκοπη ἀναφορὰ τῶν περιστατικῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου σὲ κάτι βαθύτερο, πὸν ὀλοένα πηγαίνει ὁ ἄνθρωπος ζητῶντας το — στὸ μυστικὸ κέντρο τοῦ εἶναι του, πὸν ἀδιάκοπα ξεφεύγει καὶ πάει βαθύτερα, μ' ἓνα λόγο λείπει ὅ,τι σ' ἄλλο βιβλίον μου ὀνόμασα «συλλογὴ»⁵¹. Ὁ γνώριμος ὅμως αὐτὸς τύπος τῆς Ζωῆς, φυσικὰ δὲν παρουσιάζεται στὸ τραγούδι καθαρὸς, ὅμοιος δηλαδή κι ἀπαράλλαχτα μ' ὅ,τι ξέρει ὁ καθένας μας, παρὰ μὲ ἀλλαγὴς καὶ εἶνε, ἴσα-ἴσα, οἱ ἀλλαγὴς αὐτὲς πὸν κάμανε καὶ πῆρε ὁ Βαλαωρίτης ἀπ' τὸν κόσμον τὸν τίτλον τοῦ ποιητῆ. Ποιὲς λοιπὸν εἶνε αὐτὲς οἱ ἀλλαγὴς καὶ μὲ ποιὸν τρόπο γίνανε, θὰ ρωτήση κανεὶς τώρα; Ἄπόκριση δίνεται καθαρῶτατα ἀπ' ὄλο τὸ ἔργο: μὲ τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τοῦ Τρίτου. Ὁ Βαλαωρίτης, εἶτε περιγράφει ἡρωϊκοὺς θανάτους, εἶτε κλαίει τὴν κόρη του, εἶτε παρηγορίζει πικραμένους φίλους, ἔχει πάντα μπροστά του τὸν Τρίτον. Κι ἂν ὁ Τρίτος ἦτανε ὀρισμένο πρόσωπο, πὸν δυνότανε μαζί του σφιχτὰ ὁ ποιητῆς, ἂν ἦτανε ἡ ψυχὴ τῆς ψυχῆς του, ἡ παρουσία τοῦ Τρίτου θὰ γινότανε ἀληθινὴ εὐλογία· πραγματικὸ τέρμα, κάθε φορά, κι ὅχι ὕπεραισθητὸ καὶ ἀφηρημένο, θὰ κέντριζε τὴν ψυχὴ, καὶ στὸ ἀδιάκοπο συναπάντημα καὶ χωρισμὸ θὰ δοκίμαζε ὁ ἄνθρωπος τὸν παράδεισον καὶ τὴν κόλαση πραγματικὰ ἀπάνω ἐδῶ στὴ γῆ. Ἄλλὰ ὁ Τρίτος τοῦ Βαλαωρίτη εἶνε, ἀόριστα, ἓνα ὅποιο ἄτομο, ὁ διαβάτης τοῦ δρόμου, ἡ γενικὴ ἔννοια τοῦ ἀτόμου. Φυσικά, ὁ Βαλαω-

50. Γιάννης Μ. Ἄποστολάκης, ὀ.π., σελ. 46-47.

51. Βλ. Γιάννη Μ. Ἄποστολάκη, Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας, σελ. 22-80.

ρίτης, καθώς βάζει οδηγό κι αφέντη του τόν Τρίτο, γίνεται πέρα και πέρα έξωτερικός· δὲ στέκεται οὔτε στή συνηθισμένη θέση τοῦ μέτριου τύπου ἀνθρώπου, ἐπειδὴ αὐτὸς συμβαίνει κάποτε νὰ σταθεῖ καὶ μιὰ στιγμή στή ζωὴ του μόνος — ὁ Βαλαωρίτης δὲ στάθηκε, ὅπως δείχνει τὸ τραγούδι του, ποτέ του μόνος⁵².

(.....)

Σὰν ἄνθρωπος, ποὺ εἶχε πάρει σοβαρὰ τὴν ποίηση, ὁ Σολωμὸς μιὰ φορὰ μεταχειρίστηκε φράση ἀνάλογη μὲ τὸν «οἶστρο» — εἶναι τὸ «ξεχείλισμα ψυχῆς»⁵³, τὸ πρῶτο παράγγελμα ποὺ διαβάζουμε στὸ ἔργο τῆς νιότης του, στὸν «Ὑμνο»· δεύτερη φορὰ δὲν ἔρχεται νὰ μιλήσῃ γιὰ τέτοιο πράμα· ἀντίθετα, ὅλα τὰ κατοπινὰ κριτικά παραγγέλματά του δείχνουν τὴν προσπάθεια τοῦ ποιητῆ νὰ ὑψωθῆ αὐτὸς ὁ ἴδιος σὲ φωτεινότερη ἀντίληψη γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς Τέχνης. Τὸ παράδειγμα τοῦ Σολωμοῦ δείχνει καθαρά, νὰ ἔλειψε ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ γνήσιου ποιητῆ, ἀλλιῶς δὲ θὰ μιλοῦσε ἀδιάκοπα ἀπ' τὰ νειῶτα του ὡς τὰ γεράματά του γιὰ «οἶστρο» καὶ γιὰ «ποιητικὸ ὄργασμό»⁵⁴ παρὰ θὰ γύρευε κι αὐτὸς, ὅπως καὶ κάθε γνήσιος ποιητῆς, νὰ φωτιστῆ γιὰ τὴ δουλειά του, γιὰ τὴν Τέχνη. Χωρὶς ὅμως πνευματικὴ ζωὴ, χωρὶς τὴν ἀδιάκοπη ἐ τ ο ι μ α σ ί α τ ῆ ς ψ υ χ ῆ ς, ὁ Θεὸς δὲ φανερόνεται, οὔτε στέλνει τὴ χάρη του στοὺς ἀνθρώπους κ' ἔτσι φεύγει κάθε ὑψηλὴ σημασία ἀπ' τὸν «οἶστρο», ποὺ καταρτᾶ νὰ φανερώνη μονάχα ὄρεξη, γούστο, κέφι· ἀπ' ἐδῶ κανένας δρόμος σκέψης καὶ μελέτης δὲν ἀνοίγεται καί, φυσικά, ὁ Βαλαωρίτης δὲν ἤξερε, οὔτε εἶχε τίποτε ἄλλο νὰ πῆ⁵⁵.

(.....)

Ὡστόσο κάποια ἐνέργεια ψυχῆς ἔχει κάθε ἄνθρωπος καὶ τοῦ Βαλαωρίτη ὁ πρωταρχικὸς πόθος ἦτανε ὄχι ἡ ποίηση παρὰ ἡ πράξη, ἡ ἐντατικὴ δηλαδή κι ὀλοκληρωτικὴ πραγμάτωση τῆς πολιτικῆς ιδέας τῆς Πατρίδας· ἡ ἔκφραση, ἡ γλῶσσα ἦτανε μονάχα τὸ μέσο κι ὄχι ὁ σκοπός. Ἡ πλάγια αὐτὴ σχέση μὲ τὴ γλῶσσα χαρακτηρίζει τελειωτικὰ τὸ Βαλαωρίτη γιὰ ρήτορα. Ὅμως, καθὼς καὶ στὴν ἀρχὴ εἶπαμε, ρητορεία ἀπὸ ρητορεία ἔχει διαφορὰ καὶ κάποιος ξεχωρισμὸς χρειάζεται. Ρήτορας λ.χ. εἶνε κι ὁ Κάλβος, ἀλλ' ἡ ρητορικὴ του

52. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, σελ. 62-63.

53. Ἡ σολωμικὴ φράση εἶναι ἀπὸ τίς «Σημειώσεις τοῦ ποιητῆ» ποὺ ἐπιτάσσονται στὸ κείμενο τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν (βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, Ποιήματα καὶ Πεζά, Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγὴς Στυλιανὸς Ἀλεξίου, Σπυγμῆ, Ἀθήνα 1994, σελ. 121).

54. Γιὰ τοὺς ἄλλους, βλ. τίς παραπομπές τοῦ Ἀποστολάκη, ὅ.π., σελ. 74-76 (καὶ σημ. 44). Καί, ἀντίστοιχα, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ἀ' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα, σελ. 145 (ὄργασμός), 103, 141 καὶ 232 (οἶστρος).

55. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὅ.π., σελ. 76-78.

εἶνε ἀνώφελη ἐπίδειξη στείρας ἀρχαιομάθειας καὶ κούφιας δεξιοτεχνίας στὰ σχήματα τοῦ συνταχτικοῦ καὶ τῆς λογικῆς, γινομένη μπροστὰ σὲ κανένα θεατὴ, ἐπειδὴ ποιὸς ζωντανὸς ἄνθρωπος θὰ θελήσῃ καὶ μιὰ στιγμή νὰ φύγῃ ἀπ' τὸν καθαρὸ ἀέρα τῆς ζωῆς καὶ νὰ κλειστῇ μαζί μὲ τὸν Κάλβο στὸ γραφεῖο του γιὰ ν' ἀνασάνῃ τὸ μοναχιασμένον ἀγέρα κτριμισμένων βιβλίων; Λιαβάζεις ὅμως τὸ Βαλαωρίτη καὶ καταλαβαίνεις νὰ βρίσκεσαι στὸ ὑπαιθρο ἀκοῦς ἄνθρωπο ζωντανὸ νὰ μιλάῃ σὲ ζωντανούς ἀνθρώπους καὶ νὰ τοὺς συνεπαίρῃ κιόλας; καὶ ὁ λόγος ὄχι μονάχα γιὰτὶ ὁ Βαλαωρίτης μιλοῦσε γιὰ ζητήματα ποὺ ξέρανε καὶ οἱ ἀκροατὲς του καὶ τὰ νοιάζονταν κ' ἐκεῖνοι, παρὰ γιὰτὶ ἦτανε σὲ θέση νὰ πλάσῃ τὸν ἀνώνυμο καὶ ἄμορφο ἀκροατὴ, ἀδιάφορο ἂν ἔτσι γίνεται κ' ἡ ἐπίσημη ἀρχὴ τοῦ ξεπεσμοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὴ μάζα. "Ὅμως, ὅσο ἀδειασμένος ἀπὸ ψυχικὸ περιεχόμενον καὶ ἂν ἦτανε, ὅσο καὶ ἂν ἦ ὑπαρξή του γινότανε σχηματική, ὁ σταθερὸς σύντροφος τῆς ψυχῆς τοῦ Βαλαωρίτη, ὁ κάποιος, ὁ διαβάτης, ἔμενε πάντα ζωντανὸ πλάσμα, καὶ αὐτός, στὸ τέλος, διαλάλησε τὸν ποιητὴ⁵⁶.
(.....)

Ἡ χυδαῖσμος, τὸ θέαμα, ὁ ναρκισσισμὸς, ἡ βεβήλωση, ἡ ἐξήγηση, ὁ ἀφροὺς περνοῦν ἀκόμα περισσότερο στὴν ἐποχὴ μας γιὰ ποίηση ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλαωρίτη — ἀπόδειξη πὼς ὁ ἄνθρωπος ἀδειασε ἀκόμα περισσότερο ἀπ' τὸ ψυχικὸ περιεχόμενον του στὴν ἐποχὴ μας — τὸ ἐσὺ, ὁ πόθος καὶ ὁ σύντροφος τοῦ ἐγὼ τοῦ ποιητῆ, ὄχι μονάχα δὲ δυνάμωσε παρὰ ξέπεσε ἀκόμα παρακάτω ἀπ' τὸν Τρίτο, ἀπ' τὸν διαβάτη, ἀπ' τὸ ἐσὺ δηλαδὴ τοῦ Βαλαωρίτη, καθὼς μπορεῖς νὰ τὸ δῆς — γιὰ νὰ φέρω παράδειγμα — πολὺ καλὰ στὸ ἔργο τοῦ γενάρχου τῶν ποιητῶν μας, τοῦ Παλαμᾶ. Θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ σταθῇ τὸ τραγοῦδι τοῦ Παλαμᾶ ἂν δὲν εἶχαν χαλαρωθῇ οἱ φυσικοὶ κ' οἱ πνευματικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσόν μας, πού, βέβαια, δὲ διορθώνονται μὲ νευρικοὺς σφασμοὺς τῆς στιγμῆς (πνευματικὲς συντροφίαι, ξελιγώματα γιὰ ἔργα καὶ γι' ἀνθρώπους, σχεδιασμένη ἀπόφαση σεβασμοῦ κτλ.), ἂν, τέλος, τὸ ἐσὺ τοῦ ποιητῆ δὲν εἶχε ξεπέσει στὸν ἀναγνώστη τῆς ἐφημερίδας μὲ τὸ ἄδειο ἐσωτερικόν του; "Ἔτσι, ἐνῶ συγκίνηση, ἔστω καὶ τοῦ κάποιου, τοῦ διαβάτη, ὅμως πραγματική, ὄριζε τὸ Βαλαωρίτη ποιητὴ, στὸν καιρὸ μας ὄρισε καὶ ὄριζει ποιητὲς ἢ διάθεση τοῦ ἀνήσκιωτου καὶ ἄψυχου ἀναγνώστη τῆς ἐφημερίδας — ἢ ἀδιαφορία⁵⁷.

Ἡ περίπτωση τῆς ὁμιλίας τοῦ "Ἀγγελοῦ Σικελιανοῦ (κ' Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης)" "Ἡρώδειο, Αὐγούστου τοῦ 1944)⁵⁸ εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Γίνεται

56. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σελ. 81-82.

57. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σελ. 82-83.

58. Βλ. Νέα Ἑστία, τόμ. 36 (1944), σελ. 726-734, καὶ αὐτόθι, ἔπειτα καὶ στὴ σελ. 2, σελ. 159-168 (= "Ἀγγελοῦ Σικελιανοῦ, Περὶ τοῦ Λόγου, Δ' (1940-1944) [= "Απαντα

γρήγορα φανερό ότι συνωθούνται μέσα στη συνείδηση του νεώτερου Λευκαδίτη ποιητή γενικές αξίες, πνευματικές τάσεις, βιωματικοί συντελεστές και συγκεκριμένα ποιητικά κριτήρια, που η έναρμόνισή τους δεν είναι πάντοτε εύκολη. Το «δμαιμον» και το «όμότεχνον» εύνοούν την κατάφαση, που άντλει τή δύναμή της κυρίως από συναισθηματικές διεργασίες, αλλά και τή διαφαινόμενη διαφοροποίηση σε όρισμένα κρισιμότερα ζητήματα ποιητικής. 'Η έθνική συγκυρία τών παραμονών τής άπελευθέρωσης και οι ένθουσιαστικές ροπές που γεννά ό γόνιμος πατριωτισμός ώθούν κατ' άρχήν άνεξέλεγκτα προς τόν θερμό έγκωμιαστικό λόγο, για ένα άντικείμενο που κατ' έξοχήν ένθαρρύνει τή συγκίνηση αύτης τής τάξης, αλλά και συναντώνται με τήν καθαυτό ποιητική συνείδηση του Σικελιανού, που τόν ύποχρεώνει να αναζητήσει τά σημεία τής οργανικής σύνδεσης του έθνικού και κοινωνικού οράματος με τήν καλλιτεχνική πράξη. 'Ανάλογα, ό θαυμασμός για τόν άνθρωπο Βαλαωρίτη αναζητεί τις διαβάσεις που θα του έπιτρέψουν να άναχθει πειστικά στην έξαρση του Βαλαωρίτη ποιητή. Και ό συγκεκριματικός λόγος δεν άδιαφορεί για τις εύκαιρίες που του έπιτρέπουν να ενισχυθεί με τή συγκεκριμένη τεκμηρίωση. Μέσα από τις άλλεπάλληλες αυτές συγχωνεύσεις και τις άναπόφευκτες άνισότητες, ό Σικελιανός φθάνει σε ένα σημείο όπου παλαιά και σύγχρονα έθνικά γεγονότα τόν βοηθούν να κατανοήσει σε άξιοσημείωτο βαθμό πώς λειτουργεί ή ιστορία στη συνείδηση του Βαλαωρίτη, ένω ό αισθητικός μυστικισμός του διαμορφώνει κάποια κριτήρια ώριμότερα από εκείνα του αútάρεσκου αισθητισμού. 'Ανεξάρτητα πιά από τά έν μέρει έτερόκλητα κίνητρα και παρά τή χρήση ένός πληθωρικού και άνισης μεταφορικής εύστοχίας λόγου, τó έξαγόμενο έχει να προσφέρει μιá περιεκτική πρόταση. 'Η μεταφυσική ροπή συνδυάζεται με τά πραγματικά έρείσματα, με άποτέλεσμα να άποικτά ή κριτική σκέψη του Σικελιανού μιá δημιουργική ιστορικότητα.

Πολλοί άπ' τούς ψευδαισταρχίζοντες αισθητικούς τών ήμερών μας —άπό τούς ανθρώπους τής «φυγής», κατά τόν όρο του συρμού—, όταν τούς άνάγγειλα πώς, ύπακούοντας στη βαθιά τιμητική για μένα πρόσκληση τών 'Επτανήσιων, θα μιλούσα για τó Βαλαωρίτη —Ποιητή κ' εκπρόσωπο τής "Ένωσης—, άνασηκώνοντας αυτοί τά μάτια, ως από κάποιο άναιμικό βιβλίο που τó διάβαζαν τήν ώρα εκείνη, με ρωτήσανε: «Γιατί για τούτον κι όχι γι' άλλον;»⁵⁹.

(.....)

Κάτι λοιπόν παρόμοιο (. . .) άναμφισβήτητα συμβαίνει και στις περιοχές

XIV], Φιλολογική έπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, "Ικαρος, [Αθήνα 1983], σελ. 148-164, όπου γίνονται και οι παραπομπές).

59. "Αγγελου Σικελιανού, ό.π., σελ. 148.

τοῦ πνεύματος. Ἡ αἰσθητικὴ αὐτονομία, ποὺ τὴν ἀξιῶνετε ἀνεδαφικὰ παντοῦ καὶ πάντα, ἔχει καὶ τούτη τὰ ὅριά της, κ' ἔρχεται ὥρα ποὺ ἐκφυλίζεται σὲ τρόπους καὶ τεχνάσματα ποὺ δὲ μποροῦν στὸ τέλος νὰ χορτάσουνε τὴν πείνα καὶ τὴ δίψα τῆς ψυχῆς, καὶ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο ἀπλώνουν, σ' ὅσους διατηροῦνε ἀκόμα ἀκέραιο τὸ αἶσθημα τῆς ζωῆς, μιὰ σιωπηλὴν ἀνία, καί, σ' ὅσους εἶναι περισσότερο συνειδητοὶ καὶ ὑπεύθυνοι, μιὰ μύχια τύψη. Τότε, στοὺς καλύτερους αὐτοὺς δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀνία κι ἀπὸ τὴν τύψη αὐτὴ μιὰ ὄθησι στὴν ἀναζήτηση μιᾶς πιὸ βαθιᾶς ἐδαφικῆς πραγματικότητος, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τοὺς δεσμεύει ὀλόκληρους, πολὺ πιὸ κάτω καὶ πιὸ πάνω ἀπ' τὴν ψευδαισθητικὴν ἀνεδαφικὴν εὐαρέστησι τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ζωῆς. Ἀπομακρύνονται ἀπ' τὰ θερμοκήπια. Ἀποζητοῦν τὸ χῶμα, τὸ καθάριο χῶμα, ὡσότου βροῦνε ἴσως κάποιον τὸ βασανισμένο ἐκεῖνο ἔδαφος, ὅπου ὀργωμένο ἀπὸ μάχες παλαιές, ἀπὸ τὸ πέρασμα πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων, ποτισμένο ἀπὸ τὸ αἷμα ὀχτροῦν ἀντάμα κι ἀδελφῶν μας, εἶναι τὸ οὐσιαστικὸν ἐκεῖνο ἔδαφος ὅθι ἀναδίνεται καὶ τὸ πιὸ ἄρτιο στάρι καὶ ἡ πιὸ ἄρτια, ἡ ἀδρότερη σὲ ρίζες καὶ καρπὸ, οὐσιαστικὴ πνευματικὴ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ⁶⁰.

(.....)

Ὅλ' αὐτὰ τὰ ξέρουμε, λοιπόν, καὶ γιὰ τὸ Σολωμὸ καὶ γιὰ τὸν Κάλβο, ἀλλὰ πιστεύω πὼς γιὰ τὸ Βαλαωρίτη ἔχουμε ὅλοι ἀκόμα κάποια στάσι ἀντιλεγόμενη, κι αὐτὸ γιὰτὶ ἡ μελέτη τῆς προσωπικότητός του, μιᾶς προσωπικότητος μὲς στὴν ὁποία ὁ ποιητὴς τοῦ Λόγου βρίσκεται σὲ ζύμωσι διαρκῆ μὲ τὸν ποιητὴ τῆς Δράσης, χρειάζεται κάποια κριτήρια ποὺ, γιὰ τὴν ἀρχὴ τουλάχιστον ἐτούτης τῆς μελέτης, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν παραδεγμένην δικαιοδοσίαν μιᾶς στενᾶ αἰσθητικῆς καὶ λογοτεχνικῆς περιοχῆς. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὁ Βαλαωρίτης δὲν κοιτάζει ἀπ' ἔξω τὸ ἔδαφος τῆς ἐποχῆς του, εἴτε ἀπὸ μιὰ αἰσθητικὴ εἴτε ἀπὸ μιὰν αὐτόνομη ἠθικὴ σκοπιᾶ. Ὁ Βαλαωρίτης βγαίνει μέσα ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς ἐποχῆς του, ἀγωνίζεται νὰ βγεῖ ἀπ' τὸ ἔδαφος τῆς ἐποχῆς του, σκῶνει στοὺς Ἡράκλειους ὄμους του ὅλα τὰ ἄμεσά της βάρη, εἶναι γεμάτος χῶμα, λῦθο, λάσπη, εἶναι ἀναμειγμένος στὰ προβλήματά της, σπρώχνει, μὲ τὰ χέρια, μὲ τὰ γόνατα, μὲ τὸ ἴδιο του κεφάλι τὰ τριγύρω ἐμπόδιά της, πάσχει νὰ τὴ λευτερώσει μ' ἕναν μόχθον ἄμεσο ποὺ τοῦ διογκώνει ἐπικίνδυνα κάθε ὥρα μὲς στὰ ἀθλητικά του στέρνα τὴν καρδιά, καὶ δὲν προφταίνει, αὐτὸ εἶναι βέβαιο, νὰ πάρει, καθὼς οἱ ἄλλοι, τὸ πλατὺ θεωρητικὸ λουτρό του, μὲς σ' αὐτὴ τὴν ἀκατάπανστη τοῦ μόχθου διαρροή.

Εἶναι Ποιητὴς; Αὐτὸ ἀσφαλῶς εἶναι τὸ αἶτημα τῆς πιὸ βαθιᾶς του ψυχικῆς φιλοδοξίας, ἀλλὰ πίσω, ἀπάνω, κάτωθε ἀπ' τὸ αἶτημα αὐτό, ὑπάρχει

60. Ἀγγελου Σικελιανού, ὁ.π., σελ. 149.

τὸ αἶτημα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς ὄρους τῆς πραγματικῆς τοῦ τόπου ζωῆς, χωρὶς καθόλου νὰ παραμεορίζει οὐτ' ἓνα ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς πρὸς τὴν προσδιορίζουν⁶¹.

(.....)

Ἡ ἐπική ὁμηλασία δὲν εἶναι γέννημα τῆς φαντασίας του, εἶναι ζωντανὴ κληρονομία κατορθωμάτων ἐπικῶν πρὸς διοχετεύτηκαν, ἀπὸ τὸν πρόπαππο ὡς αὐτόν, μέσα στὶς ἴδιες του τὶς φλέβες καὶ πρὸς πάσχοντε νὰ βροῦνε διέξοδο καὶ πάλι μὲς στὴ δράση, πρὶν ἀναγκαστοῦν νὰ γαληνέψοντε προσωρινὰ μέσα στὴ μνήμη, ἢ νὰ ξεσπάσουν ἀπροσδόκητα σὲ κάλπασμα ἀχαλίνωτου ρυθμοῦ. Τὸ ἥρωικό του ὑποσυνείδητο εἶναι πρόσφατο, ἄμεσο, νεώπο. Τοῦ δυσκολεύει τὴ βαθιὰ δημιουργικὴ προοπτικὴ. Τὸ θυμικό του προηγείται ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ τὴ σκεπάζει σάμπως κύμα σὲ ἀλλεπάλληλον ἀκρόατο παλμό⁶².

(.....)

Ἀλλὰ λησμονοῦνε ἀπάνω ἀπ' ὅλα [ὅσοι ἐπικρίνουν τὸν Βαλαωρίτη γιὰ τὴ χρῆση καθαρεύουσας στὰ πεζὰ κείμενά του] τὴν ἀσύγκριτη θητεία τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη στὴ σχολὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Λευκαδίτη, τοῦ Ἡπειρώτη, τοῦ Ἀκαρνάνα λαοῦ, ὅπου οἱ ἄδολες καὶ ἀνόθευτες πηγὲς τῆς δωρικῆς ρωμαλεότητας τῆς γλώσσας τὸν ἐλούσαν ἀπὸ τὴν κορφή ὡς τὰ νύχια ὀλόκληρο στὴν πάχνη τους καὶ τὴ δροσιά τους, ἔτσι πρὸς τὰ ἐκφραστικά του μέσα πρὸς τὸ τέλος, μὲ τὸν «Ἀστραπόγιαννο» καὶ μὲ τὸ «Φωτεινό», νὰ φτάσουν στὸ φαινόμενο, πρὸς ὃ Παλαμᾶς ὁ ἴδιος, γράφοντας γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, τὸ προσδιορίζει ὡς «γλωσσικὸ ὑλισμὸ»⁶³ καὶ πρὸς εἶναι ἡ πλέρια ταύτιση, ἡ συσσωμάτωση τῆς ἔκφρασης τοῦ Ποιητῆ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τοὺς τρόπους τῆς αἰσθαντικότητας τοῦ λαοῦ πρὸς ἐρμηνεύει.

Ἐνα φαινόμενο μοναδικό. Γιατί, ἂν ἄλλοι ἐστέριωσαν γεφύρια θαυμαστὰ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς προσωπικότητάς τους ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ, ὁ Βαλαωρίτης —κ' εἶναι ἐδῶ τὸ πιὸ μεγάλο, τὸ πιὸ ἄξιο μυστικὸ καὶ τοῦ ἔργου του καὶ τῆς προσωπικότητάς του— ἀγάλι-ἀγάλι (καὶ σὲ τοῦτο βλέπουμε ὀλοένα τὴν βαθμιαία παράλληλην ἐμβάθυνση καὶ τοῦ ποιητικοῦ του αἰσθήματος καὶ τῆς Πολιτικῆς του Ἰδέας) ὁ Βαλαωρίτης, λέω, μετουσιώνει τὸ λαὸ καὶ μετουσιώνεται ἀπ' αὐτόν, συσσωματώνεται μαζί του, ὥσπου τέλος, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πολιτικοῦ καὶ ποιητικοῦ του ἔνστιχτου, σὲ μιὰ στιγμὴ γίνεται ὁ ἴδιος, μὲ τὸ «Φωτεινό» του, ὄχι ἀπλὰ λαὸς ἀλλὰ, σὰ ρίζα καὶ σὰν προέκταση δυναμικὴ τεράστια, αὐτούσιος ὁ ἀθάνατος, διαιώνιος λαός⁶⁴.

(.....)

61. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 150-151.

62. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 151.

63. Βλ. Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 211.

64. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 154-155.

Μπροστά σέ τέτοιο καθαρό έλληνικό άριστούργημα [στόν 'Αστραπόγιαννο], τά παρατέρα σχόλια περιττεύουν. Βεβαιότατα είχε μέγα δίκιο ο Σολωμός μας, όταν έλεγε πώς ο Ποιητής οφείλει ν' αποφεύγει στό έργο του τ' άφηγηματικά στοιχεία και τήν περιγραφή. 'Αλλά όταν ή αφήγηση, καθώς στόν «'Αστραπόγιαννο», απορροφάται ολόκληρη άπ' τó μέσα Λυρισμό, όταν εικόνα, νόημα, λόγος και ρυθμός, δηλαδή ο Λόγος, τó Αίμα και τó Πνεύμα, ανάβουνε και συναστράφτουνε μαζί καθώς έδω, τότε άσφαλώς πληρώνεται μ' αυτό τόν τρόπο άπόλυτα και τó αίτημα του Σολωμοῦ. Μιά τέτοια συσσωμάτωση έκφραστικῶν δυνάμεων κ' έσωτερικότητας ούσιαστικῆς μᾶς συνεπαίρνει στήν άτμόσφαιρά της, ὅπως τó μποροῦνε μόνο κάποια φυσικά ανεπάντεχα φαινόμενα, ή κάποια γεγονότα ὅπου ή ήθική, ή ψυχική κ' ή αίσθητική συμμετοχή μας εἶναι τόση πού ή καρδιά άνατείνεται ή λυγίζει ολόκληρη άπ' τó φόρτο της μεγάλης και άπροσδόκητης τῶν γύρα έπιρροῆς⁶⁵.

(.....)

Κατ' έπίφαση ένα τυπικό ιστορικό και άγροτικό έπεισόδιο [ό Φωτεινός], στήν ούσία του καθολικότατο ανθρώπινο έπος, τó έπος τῆς Μητέρας Γῆς, του ἄρτιου ανθρώπου τῆς Μητέρας Γῆς, του καθολικοῦ ανθρώπου ὅπου στηρίζεται ἄδολος στό κέντρο τῆς δημιουργίας και τῆς φύσης μέ τούς ἄσβηστους ιδρώτες και τούς κόπους του και πού, ὅπως εἶπα και πιο πάνω, υπερασπίζεται ἄξαφνα σά Θεός τῆ ζωντανή παράδεισο τῆς Δικαιοσύνης και τῆς Λευτεριᾶς του από κάθε ξένη, από κάθε μάχη έπιδρομή. Του ανθρώπου ὅλων τῶν τόπων, ὅλων τῶν γεωγραφικῶν ζωνῶν, ὅλων τῶν αἰώνων. Του κεντρικοῦ 'Αδάμ, στόν ὅποιον, κατά τῆ συμβολική έρμηνεία του ἴδιου ὀνόματός του, ανήκει «ή 'Ανατολή, ή Δύση, ή 'Αρκτος και ή Μεσημβρία». Μέ δυό λόγια, τ ο ὕ π ρ ο α γ μ α τ ι κ ᾶ ' Ε λ ε ὑ θ ε ρ ο υ ' Α ν θ ρ ῶ π ο υ ⁶⁶.

Μολονότι δέν άποτελεῖ συστηματική μελέτη, αλλά συμβολή έπιλεκτικῶν στοχασμῶν έπάνω σέ μιᾶ σειρά προβλημάτων, τó μικρό δοκίμιο του ποιητῆ Γ. Θ. Βαφόπουλου «'Η ιστορική θέση του Βαλαωρίτη στήν έλληνική ποίηση» (1979)⁶⁷ ανατοποθετεῖ εὔστοχα τó γενικό έρώτημα για τήν τελική αξία του ποιητῆ και για τόν τρόπο του προσδιορισμοῦ της. 'Απασχολεῖ τόν συγγραφέα ή δικαιοσύνη τῶν κριτηρίων πού θα χρησιμοποιηθοῦν για τήν εκτίμηση αὐτήν,

65. 'Αγγελου Σικελιανου, ὁ.π., σελ. 158.

66. 'Αγγελου Σικελιανου, ὁ.π., σελ. 163.

67. Γ. Θ. Βαφόπουλου, «'Η ιστορική θέση του Βαλαωρίτη στήν έλληνική ποίηση», Νέα 'Εστία, ὅπου και στή σημ. 2, σελ. 106-109 (=Γ. Βαφόπουλος, *Ποίηση και Ποιητές. Μελετήματα*. [Έκδόσεις] Ρέκος, [Θεσσαλονίκη 1983], σελ. 163-169· στό παραθέματα πού χρησιμοποιῶ, ακολουθῶ τήν ὀρθογραφία και τῆ στίξη τῆς δεύτερης δημοσίευσης του μελετήματος).

προτείνεται ένας σοβαρός κριτικός ρεαλισμός και τίγονται ζητήματα οργανικής σημασίας για την κατανόηση των ενδιαφερόντων του Βαλαωρίτη και της πνευματικής του εξέλιξης. Ο νεώτερος ποιητής αποκρούει τον κριτικό δογματισμό, έχει επίγνωση της ιστορικής σχετικότητας των αξιών και αναζητεί την υψηλή ποιότητα της ποίησης μέσα από όλες τις επιμέρους κατευθύνσεις που μπορούν να την προκαλέσουν. Πέρασε εξάλλου και ο Βαφόπουλος από τα τρία κριτικά στάδια, που τὰ είχε υπενθυμίσει ως συχνό φαινόμενο και που είχε την εμπειρία τους ο Παλαμᾶς.

Βρέθηκα κάποια μέρα του 1920 κρατώντας στα χέρια μου ένα μεγάλο τόμο με τὰ ποιήματα του Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πρώτες, τὶς παλιές ἐκδόσεις τοῦ Φέξη, πού, κατὰ παράξενο τρόπο, δὲν ἔτυχε νὰ τὴ συναντήσω σὲ καμιὰ βιβλιογραφία γιὰ τὸν ποιητὴ.

Πολλές νύχτες εἶχα περάσει σκυμμένος πάνω σὲ κείνο τὸ βιβλίο. Διατηρώντας ζωντανὸ ἀκόμα τὸ θαυμασμό μου [τῶν γυμνασιακῶν χρόνων] γιὰ τὸν ποιητὴ, διαπίστωνα τώρα, με κάποια ἀμήχανη ἐκπληξη, πὼς ἡ δεκτικὴ μου ἱκανότητα εἶχε ὑποστῆ κάποια ἀμβλυνση. Λὲν εἶχα καταφέρει νὰ φθάσω ὡς τὸ τέλος οὔτε τῆς «Κυρὰ Φροσίνης», οὔτε τοῦ «Ἀθανάση Διάκου», οὔτε τοῦ μισοτελειωμένου «Φωτεινοῦ». Μὲ εἶχε ἀπασχολήσει περισσότερο μιὰ σποραδικὴ ἀνίχνευση τῶν «Μνημοσύνων», σταματώντας στὰ σημεῖα ἐκεῖνα πὸ ἱκανοποιούσαν περισσότερο τὴν προσωπικὴ μου πνευματικὴ δεκτικότητα.

Τί συνέβαινε λοιπὸν; Γιατί αὐτὴ ἡ «καθίζηση», στὴ συνείδηση τῶν δεκαεφτά μου χρόνων, ἑνὸς ποιητῆ πὸ πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια τὸν εἶχα θαυμάσει τόσο πολὺ; Φαίνεται πὼς ἡ πνευματικὴ ὠρίμανση τῆς ἐφηβείας προχωρεῖ μετὰ τὸ ρυθμὸ τῆς γεωμετρικῆς προόδου. Καὶ διαπίστωνα τώρα πὼς νέοι θεοὶ ἔρχονταν νὰ ἐκτοπίσουν τοὺς παλιούς, πὼς ὁ Παλαμᾶς ἔριχνε ἤδη βαριὰ τὴ σκιά του πάνω στὴν παλιὰ νεοελληνικὴ ποίηση, πὼς οἱ φωνές τοῦ Δροσίνη, τοῦ Γρουπάρη καὶ τοῦ Πορφύρα ἤχοῦσαν με κάποια πρωτάκουστη γοητεία, γιὰ νὰ ξεθωριάσουν, ἀλίμονο, κι αὐτὲς στὸ γόρσιμα τοῦ χρόνου. Κι ἔφτασε κάποτε ὁ καιρὸς, πὸ καὶ τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, πὸ τὴν κρατοῦσα ἀνέγγιχτη κι ἀδιάβαστη στὴ μικρὴ μου βιβλιοθήκη, μετὰ τὴ συνείδηση πὼς δὲν ἤμουν ἀκόμα ὠριμος νὰ δεχθῶ τὸ μήνυμά της, νὰ μὴν μπορέσω νὰ τὴ διαβάσω ὡς τὴν τελευταία της σελίδα! Εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀναφαίνονται τώρα ἄλλοι νεότεροι θεοί, ν' ἀκούεται ὁ μακρινὸς ἀπόηχος τοῦ γαλλικοῦ συμβολισμοῦ, πὸ ἔπαιξε τόσο καταλυτικὸ ρόλο στὴ δική μου γενιά.

Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης λοιπὸν ἦταν ἤδη ἓνας «ξεπερασμένος» ποιητής; Ὑποστηρίζω με πεποίθηση ὅτι ὁ ὅρος «ξεπερασμένος», ὅταν ἀναφέρεται σὲ πνευματικὲς προσωπικότητες πὸ ἔβαλαν τὴ σφραγίδα τους στὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς τους, ἀποτελεῖ μιὰν «ὑβρί». Ἡ «ὑβρίς» αὐτή, ὅταν ἐκπέμπεται ἀπὸ μιὰ ἀνώριμη ἐφηβικὴ συνείδηση, ἔχει τὸ ἐλαφρυντικὸ τῆς νεανικῆς ἀσ-

δοσίας. "Όταν όμως εκφέρεται με πλήρη συνείδηση εϋθύνης από τὰ χείλη σοφῶν, κατὰ τὰ ἄλλα, διδασκάλων, καταδικάζεται καὶ τιμωρεῖται ἀπὸ τῆ συνθετικῆ συνείδηση ἑνὸς ὁλόκληρου κόσμου⁶⁸.

(.....)

Εἶναι νόμος κοινωνικὸς καὶ βιολογικὸς, μέσα στὸ ἀνακύκλωμα τῶν καιρῶν νὰ συντελεῖται μιὰ ἀναθεώρηση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, σὲ βαθμὸ πού ὅ,τι ἴσχυε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἢ νὰ μὴν ἰσχύει σήμερον ἢ ἡ ἰσχὺς του νὰ ἔχει ἀποκτήσει καινούριες διαστάσεις. "Αν ἐξαιρεθεῖ, σὰν βιολογικὸ φαινόμενο, ἡ διαχρονικὴ διάρκεια ὀρισμένων ἀξιῶν, ὅλες οἱ ἄλλες πνευματικὲς ἀξίες θὰ κριθοῦν φυσικὰ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ κάποιων διαχρονικῶν στοιχείων, γιατί χωρὶς αὐτὰ δὲν εἶναι νοητὴ καμιά πνευματικὴ ἀξία, ἀλλὰ κυριότατα ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή τους στὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς ἱστορικῆς συνείδησης τῆς ἐποχῆς τους.

Μὲ τὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ μέτρα τῆς δικῆς του ἐποχῆς θὰ κριθεῖ καὶ ὁ Ἄριστοτέλης Βαλαωρίτης. Καὶ δὲ λαθεύει ἡ ποιητικὴ αἴσθησι τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, ὅταν, γράφοντας τὸ ποίημά του «Οἱ Πατέρες», ἐννοώντας μὲ τοῦτο τοὺς πνευματικοὺς πατέρες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τοποθετεῖ ἀνάμεσά τους καὶ τὸν Ἄριστοτέλη Βαλαωρίτη⁶⁹.

(.....)

Ἄ "Ο «ἐξευρωπαϊσμός» του δὲν εἶχε φτάσει ὡς τὸ ἀκρότατο ἐκεῖνο σημεῖο τῆς ψυχικῆς του δομῆς, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ συντελεστεῖ ἡ μεταλλαγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βιολογικοῦ του κυττάρου. Ἦταν ἓνας «Εὐρωπαῖος» μὲ ἀμετάλλακτη ἑλληνικὴ δομὴ. Οἱ πνευματικὲς του κεραῖες εἶχαν τὴν ἰκανότητα νὰ συλλαμβάνουν μονάχα τὰ μηνύματα ἐκεῖνα, πού, μ' ἓνα εἶδος ἐκλεκτικῆς συγγένειας, ἦσαν πρόσφορα ν' ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὰ διαμορφωμένη συνείδησή του⁷⁰.

Σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ποίηση ἔχει ἀλλάξει προσανατολισμοὺς (μολονότι ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ διόλου δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ παρακμὴ, ὅπως νόμιζε ὁ Ἄποστολάκης), ἀποκομμένη ἀπὸ ὅ,τι ὁ Βαλαωρίτης θεωροῦσε ὡς κυρίως ἱστορικὸ ἢ ἔθνικὸ, ἡ μελέτη τοῦ ἔργου του καλεῖται νὰ προσφέρει καὶ πάλι μιὰ θεμελιώδη συγκίνηση· αὐτὴν πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀπλοῦ ὅσο καὶ ἐγκυρου χαρακτηρισμοῦ πού ἔδωσε ὁ μελετητὴς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, μαρκήσιος de Queux de Saint-Hilaire: «Ὁ Ἄριστοτέλης Βαλαωρί-

68. Γ. Θ. Βαφόπουλος, ὁ.π., σελ. 106-107 καὶ 164-165, ἀντίστοιχα.

69. Γ. Θ. Βαφόπουλος ὁ.π., σελ. 107-108 καὶ 166-167, ἀντίστοιχα.

70. Γ. Θ. Βαφόπουλος, ὁ.π., σελ. 108 καὶ 168, ἀντίστοιχα.

της ἤτο ἀληθῆς ποιητής καὶ ἀληθῆς συγχρόνως πατριώτης»⁷¹. Τὰ λόγια αὐτὰ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τῆ βιογραφία τοῦ ποιητῆ ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ γιὸς του Ἰωάννης (Νάννος) Βαλαωρίτης, ἡ ὁποία —σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα ἐκεῖ— θέτει πρὸ ὀφθαλμῶν πληρέστερον τὸ ἔργον τοῦ εἰς ἔμμετρον καὶ πεζὸν λόγον ποιητοῦ καὶ ρήτορος, καὶ πλήρη γνώσιν τῆς καθ' ὅλον τὸν βίον πατριωτικῆς δράσεως, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται εὐγενές καὶ ἐνιαῖον σύνολον περὶ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ κέντρον, τὴν ἄπειρον καὶ θερμὴν φιλοπατρίαν του...⁷²

Στὴν ἐποχὴ μας, πόσο ἀσυγκίνητοι καὶ ἀδιάφοροι θὰ μπορούσαμε νὰ μείνουμε ἀπὸ τὸν ποιητῆ καὶ ἄνθρωπο Βαλαωρίτη; Καὶ πόσο —πέρα ἀπὸ κάθε πρόθεση διδακτισμοῦ— δὲν ἀναπολοῦμε τὸ ἦθος ἐκείνου; Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς του τῆς 2ας Φεβρουαρίου 1869· τὴν ἀπευθύνει στὴ σύζυγό του Ἐλοῖσία (Λίζα): "Ακουσον, Λίζα μου. Τί θέλεις νὰ κάμω ἐγὼ πλέον ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς; Τὸ ράπισμα ὅπερ ἐδόθη εἰς τὴν Ἑλλάδα σήμερον, δὲν θὰ τῆς ἐπιτρέψῃ ν' ἀνακύψῃ τὸν αὐχένα ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Ὅλος λοιπὸν ὁ κοινοβουλευτικὸς βίος θὰ εἶναι μόνον σύγκρουσις τῶν κομμάτων πρὸς κατάληψιν τῆς ἐξουσίας. Πάθη, ἔριδες, ἐκδικήσεις, θὰ εἶναι οἱ καρποὶ τοιοῦτου πολιτικοῦ σταδίου. Δὲν εἶναι ἀληθές; Ἐγὼ λοιπὸν κατ' οὐδένα λόγον θέλω νὰ βυθισθῶ ἐντὸς τοῦ βορβόρου τούτου. Θέλω νὰ διατηρήσω ἄμωμον τὸ μέτωπόν μου καὶ δὲν θέλω νὰ εὐρεθῆ κανεὶς, ὅστις νὰ εἶπῃ, ὅτι ὁ Ἐθνικὸς τῆς Ἑλλάδος ποιητῆς ἐπεζήτησε τὴν Ἐνωσιν ἀποβλέπων εἰς σκοποὺς προσωπικοῦς"⁷³.

Ἴσως σήμερα ἡ ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη μᾶς καλεῖ νὰ τὴν γνωρίσουμε καὶ γιὰ δύο ἐπιπλέον λόγους. Ἐναν κυρίως ἠθικό: ἐκεῖνον ποὺ ἔκαμε τὸν Ἄγγελου Σικελιανὸ νὰ μεταδώσει τὸν παλμὸ τῆς ποίησης καὶ τῆς καρδιάς τοῦ συμπατριώτη του ποιητῆ στὸ πυκνὸ ἀκροατήριον τοῦ Ἡρωδείου μὲ τὰ παρακάτω λόγια: "...Ἐχομε ἀνάγκη στίς ἡμέρες μας ἀπὸ προσωπικότητες ποὺ νὰ μπορούνε νὰ σηκώνουνε στοὺς ὄμους τους τὴν προβληματικότητα, τὴν εὐθύνη τὴν ὀδύνη, τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ συνόλου"⁷⁴! Καὶ ἓναν κυρίως αἰσθητικό: τὴν ἀνάγκη μᾶς ἐπανεκτίμησής τῆς ιστορικῆς-έθνικῆς ποιητικῆς του, μὲ κριτήρια ποὺ δὲν θὰ ἐπηρεάζονται ἀπόλυτα καὶ δεσμευτικὰ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ποιητικὴ ἔμ-

71. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολές καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 15 (βλ. ἀκόμη σελ. 47-48, 101 καὶ 108).

72. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολές καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 15-16.

73. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολές καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 136. Ἡ Ἐλοῖσία (Λίζα) Βαλαωρίτη (1831-1901) ἦταν κόρη τοῦ Αἰμίλιου Τυπάλδου Πρετεντέρη (1798-1878).

74. Βλ. Ἄγγελου Σικελιανοῦ, «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», ὅπου καὶ στὴ σελ. 58, σελ. 167 καὶ 164, ἀντίστοιχα.

πειρία και θεωρία, ώστε να δοῦμε ποιὰ ἀποτελέσματα θὰ μπορούσαν να προκύψουν ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴν τὴ μερικὴ ἀπελευθέρωση τῆς ὀπτικῆς καὶ τῆ, δοκιμαστικὴ ἔστω, ἀνανέωση τῆς μελέτης.

RÉSUMÉ

P. D. MASTPODIMITRIS, «Aristotelis Valaoritis (1824-1879). Les positions de la critique envers le poète national-historique».

(Communication faite à la VIII Rencontre Scientifique de la Section d'Études Médiévales et Néohelléniques du Département de la Philologie de l'Université Aristote de Thessaloniki: *À la mémoire de G. P. Savidis. Thèmes sur la Philologie néohellénique: grammatologie, éditions, critique* (11-14 mars 1997)).

La présente étude est fondée sur des éléments puisés dans l'œuvre d'Aristotelis Valaoritis ainsi que sur des textes choisis de la critique de cette œuvre, afin d'esquisser la personnalité du poète et de relever les caractères de sa poésie. On définit l'expression romantique de ses vers et sa thématique —inspirée surtout de l'histoire grecque de 1821— qui constituent les traits principaux de sa voix poétique.

À travers les références aux œuvres critiques de K. Palamas *Aristotelis Valaoritis, 1824-1924* (1924), de G. Apostolakis *Aristotelis Valaoritis* (1936), à la conférence d'Angh. Sikelianos «Aristotelis Valaoritis» (1944), à l'essai de G. Th. Vafopoulos «La place historique d'Aristotelis Valaoritis dans la poésie grecque» (1979), une dialectique est établie de points de vue herméneutiques sur la poésie de Valaoritis. La création du poète, selon ces citations, d'une part elle est appréciée élogieusement, d'autre part elle subit l'analyse d'un réalisme critique ou on met en doute la conception synthétique de ces vers et leur valeur diachronique.

Des raisons morales et esthétiques imposent le renouvellement de l'approche de la production littéraire de ce poète national de Leucade qui exprime avec élan, la noble émotion d'un patriote inspiré.